ئىز

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

(1)

ئېلكىتاب ئىشلىگۈچى : مەنزىل گۇرۇپپىسى

ئېلكىتاب ھەققىدە

مەزكۇر ئېلكىتاب ئاتاقلىق ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « ئىز» ناملىق تارىخي رومانىنىڭ 1985-يىل 1-ئاي 1- نەشرىنىڭ 1986-يىل 3-ئاي 2-بېسىلغان كىتابى ئاساسىدا مەنزىل ئېلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن 2013-يىلى 12- ئايدا بېسىلدى ھەم ئېلكىتاب قىلىپ ئىشلەندى.

ئىلگىرى بار بولغان «ئىز» رومانىنىڭ ئېلكىتاب نۇسخىسى بىۋاستە كىتابتىن سايىلەنگەن (سكاننىرلانغان) بولۇپ، سۈزۈكلۈك دەرىجىسى مەلۇم دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىغان. شۇ سەۋەپتىن، مۇشۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولۇقلاش مەقسىتىدە، مەنزىل ئېلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسى مەزكۇر ئېلكىتابنى تۈزۈپ چىقتى. بېسىش جەريانىدا بىردەكلىكنى ساقلاش ئۈچۈن ۋە كىتاب يېزىلغان ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنىڭ

ھازىرقى ئىملا قائىدىسى بىلەن پەرقى بولغانلىقى ئۈچۈن بەزى سۆزلۈكلەر كىتابتىكى ئەسلى شەكلى بويىچە ئېلىندى (مەسىلەن: «دىھقان» دىگەن سۆز باشتىن ئاخىر «دىخان» دەپ ئېلىنغان). ئېلكىتاب ئىشلىنىش جەريانىدا يەنە باشقا خاتالىقلار سادىر بولۇنغان بولۇشى مۇمكىن. تورداشلارنىڭ توغرا چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مەزكۇر ئېلكىتاب مەنزىل ئېلكىتاب ئامبىرى قاتارلىق تور بەتلەردە ھەقسىز تارقىتىلىدۇ. ھەرقانداق شەخس ياكى ئورۇننىڭ سودا ئىشلىرىدا ئىشلىتىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ! شۇ سەۋەپتىن كېلىپ چىققان ھەرقانداق جاۋابكارلىققا مەنزىل ئېلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولمايدۇ.

مەزكۇر رومان شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ. دوستلارنىڭ ئەسلى نۇسخا كىتابنى سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويۇشىنى تەۋسىيە قىلىمىز!

مۇقەددىمە

قەدەم ئىزى ـــ بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ـــ مەھمۇت قەشقىرى

ياش ئىدۇق ئۈزۈن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا بىز،
ئەمدى ئاتقا مىنگۈدەك بوپ قالدى ئەنە نەۋرىمىز.
ئاز ئىدۇق مۈشكۈل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز،
ئەمدى چوڭ كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز.
قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە،
قالدى نى-نى ئارسلانلار دەشت-چۆلدە قەبرىسىز.
قەۋرىسىز قالدى دېمەك يۈلغۈن قىزارغان دالىدا،
گۈل-چېچەككە پۈركىنۈر تاڭنا باھاردا قەۋرىمىز.
قالدى ئىز، قالدى مەنزىل، قالدى ئۈزاقتا ھەممىسى،
چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۈلمەس ئىزىمىز.
توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق،
تاپقۇسى ھېچبولمىسا، بۇ ئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز، يا
ئەۋرىمىز.

ھۆرمەتلىك كىتاپخانلار:

شۇنداق غەزەللەرنى ياڭرىتىپ، بىپايان داللاردا كۆمۈلمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتكەن كارۋانلار يۈرۈش باشلىغان چاغلاردا، بەلكى سىز تېخى تۇغۇلمىغان، ياكى تۇغۇلغان بولسىڭىزمۇ «تالچىۋىقنى ئات ئېتىپ» ئويناپ يۈرگەن بولغىيدىڭىز؛ كىم بىلىدۇ، بەلكى شۇ يۈرۈشلەرنىڭ بىرەرسىدە قارا بوراندەك ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە جەڭ مەيدانلىرىدا قىلىچ ئويناتقانسىز، ياكى ئېگىزلىقلارنى كۆكرىگىڭىز بىلەن تىلغاپ، چۆچەكلەردىكى ئەجدىھالارنىڭ ئاغزىدىن ئوت چېچىپ تۇرغان پوتەيلەرگە ئۆزىڭىزنى ئۇرغاندا، بەدىنىڭىزنىڭ بىر يېرى «پېژ» قىلىپ قالغاندۇ-دە، ئۆزىڭىز شېرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بولۇپ قالغانسىز. ئەمدىلىكتە بولسا، بەدىنىڭىزدىكى تاتۇقلارنى ھەر كۆرگەندە، شۇ كۈنلەر يادىڭىزغا كېلىپ، كۈلۈپ قويىدىغانسىز... كىم بىلىدۇ بەلكى بايىلا سىزنى خۇش چاخچاقلىرى بىلەن كۈلدۈرۈپ ئولتۇرغان سەبدىشىڭىزنى بىردەمدىن كېيىن، يۈلغۇن تۈۋىگە كۆمۈپ

قويۇشقا توغرا كەلگەندە، كۆزلىرىڭىزدىن تارام-تارام ياشلار تۆكۈلگەندۇ، ياكى قاراڭغۇ كامىرلار يۇتۇپ كەتكەن يولداشلىرىڭىزنى ھەر ئەسلىگەندە، يۈرەك باغرىڭىز ئېزىلىپ كېتىدىغاندۇ...

ئاھ ، كېسىلگەن باشلار، تۆكۈلگەن قانلار، دەريا-دەريا ئاققان ياشلار...

شۇنداق، شۇنداق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش، ھەممىسى تارىخ، ھەممىسى يورۇق دۇنيا ئۈچۈن بولغان ئىشلار. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، دۇنيا بەكمۇ قاراڭغۇ ئىدى. بۇ قاراڭغۇ زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ، يورۇقلۇق يۈزىنى كۆرۈش ئۈچۈن، بەك ئۇزۇن مەنزىللەرنى بېسىپ، ئاسمان پەلەك داۋانلاردىن ئېششقا توغرا كېلەتتى ۋە خۇددي ماكسىم گوركىي ئېيتقاندەك، دانكوغا ئوخشاش پىداكار يول باشلىغۇچىلار لازىم ئىدى:

«... جاڭگاللىق شۇنداق قاراڭغۇلاشكى، دۇنيا يارالغاندىن بۇيان، قانچە قاراڭغۇ كېچىلەر ئۆتكەن بولسا، گويا شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلغاندەك بولۇپ قالدى... دانكو بىردىنلا ئۆزىنىڭ كۆكسىنى قولى بىلەن يارىدى-دە، يۈرىكىنى يۇلۇۋېلىپ، بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتەردى. يۈرەك خۇددي

كۆنگە ئوخشاش، ھەتتا كۆندىنمۇ يورۇق لاۋىلدىدى. مانا ئەمدى ئادەملەرگە بولغان ئۇلۇغ مۇھەببەت مەشئىلى بىلەن يورۇغان پۈتۈن جاھانگالىلىق جىمجىت بولۇپ قالدى. قاراڭغۇ زۇلمەت يورۇقچىلىقتىن قېچىپ، جاھانگالىلىقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى سىيىق سازلىقتا بېرىپ تىنىلدى...»

قەدىمقى ئىتالىيىدە قۇللار ئارىسىدىن چىققان سپارتاك، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن چىققان باھادىر شاھ لى زىچىڭ بىلەن « تەيپىنەم» زامانىسىنىڭ « ساماۋى شاھى» خۇڭ شيۇچۇەن، كونا روسىيىدىكى كازاكلاردىن چىققان ستىپان رازىن بىلەن يېمىليان پۇگاچېۋ، ئوچتۇرپان شەھرىدىن چىققان رەھمىتۇللا بەگ بىلەن قۇمۇل تاغلىرىدىن چىققان تۆمۈر خەلپىمۇ، ئاشۇ دانكوغا ئوخشايدىغان كىشىلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە جوڭگودا ئىككى مىڭ نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىقتا خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن زېمىنىدا تۇنجى قېتىم جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى تىكلىگەن « شىڭخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ ئىلھامى بىلەن تىيانشان ئىتەكلىرىدىمۇ ئىنقىلاپ بورانلىرى باشلانغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاجايىپ «بوران قۇشى» ئىدى. ئۇنىڭ پەرۋازى بىلەن

قۇمۇل دىيارىدا باشلانغان بوران ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن شۇنداق كۈچەيگەن ئىدىكى، ئۈچيۈز نەچچە يىللىق قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ كۆيىقاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان سۆرلۈك ئوردىسى بىلەن ئۈرۈمچى جاڭجۈڭلىرىنىڭ قارا دەرۋازىلىق يامۇللىرى زىلزىلىگە كېلىپ، گۇم بولۇشقا ئاز قالغان ئىدى. تارىختىكى بىرمۇنچە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، بۇ قوزغىلاڭ ھەم مۇرادىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جاڭجۈڭ يامۇللىرىنى گۇم قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىگە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئىشەندۈرۈپ، ئۇلارغا كۈچ ۋە ئۈمىت بەخش ئەتتى، ئاچچىق ساۋاقلارنى بېرىپ كەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۆمۈر خەلپە يەتمىش نەچچە يىلدىن بۇيان، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ كىتاب ئەنە شۇ تۆمۈر خەلپىگە بېغىشلىنىدۇ.

1936-يىلى، يازدا، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوپ بىلەن ئىككىمىز ئۈچتۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى باشلانغىچە، 1931- يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ۋە قوزغىلاڭدىن كېيىن

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېھمانخانىسىدا يېتىپ تۇرۇۋشقا توغرا كەلدى. ھاجىم چۈشلۈك غىزاسىنى مېھمانخانىدىلەر بىلەن بىللە يەيتتى. داستىخان ئۈستىدە، ھەرخىل ماۋزۇلاردا پاراڭ بولاتتى . بىر كۈنى ھاجىم ئۆزىنىڭ يىگىتلىك چاغلىرىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» غا قانداق قاتناشقانلىقى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاخايىپ ئىش-ھەركەتلىرى، مىجەز-خۇلقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن خاڭچىلىك قەۋرىستانلىقىدا بىر گۈمبەز قوپۇرۇش قويۇش نىيىتى بارلىقىنى ئېيتتى.

- « تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا سىىنىڭمۇ ئاڭلىغانلىرىڭ بارمۇ؟ - دېدى ئاباسۇپ ئىككىمىز يالغۇز قالغاندا.

مەن بالىلىق چاغلىرىمدا، مارىخان موممىز بىلەن تۆگىچى بارات بوۋىدىن بىر مۇنچە ھېكايە-چۆچەكلەر قاتارىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئېسىمدا قالغانلىرىنى سۆزلەپ بەردىم. ئاباسۇپ قىزىقىپ ئاڭلىدى ۋە خاڭچىيك قەۋرىستانلىقىغا بېرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى.

بىز قەۋرىستانلىق يېنىدىكى كىچىككىنە مەسچىت ئالدىدا، بېشىغا سەللە ئورىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتتۇق. ئۇ كۆرۈنۈشىدىن شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى ئىدى. سالامدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىنى سورىدۇق. بوۋاي : « سىلەر تۇققانلىرى بولامسىلەر؟» دىدى ۋە جاۋابىمىزنى ئاڭلاپ، بىزنى كونا بىر قەۋرە ئالدىغا باشلاپ باردى. «مانا مۇشۇ قەۋرە شۇ. بۇ قەۋرىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن قاتۇرغان» دېدى بوۋاي، ئاندىن، ـ « قېنى ئولتۇرۇڭلار، بۇ يەرگە كەلگەن بولغاندىن كېيىن، ئايەت ئوقۇپ ئۆتكۈلۈك» دەپ قىرائەت باشلىدى. دۇئادىن كېيىن، بىز يانچۇقلىرىمىزنى كولاپ، بار پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى بوۋاينىڭ ئالدىغا قويدۇق. بوۋاي بىزگىمۇ دۇئا قىلدى.

ـ بۇ قەۋرە بەك ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. يېڭىلاپ قويساق بوپتىكەن، يا بولمىسا، بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ياخشى بولغىدەك. ـ دىدى ئاتباسوپ بوۋايغا قاراپ.

ـ ئوبدان گەپ قىلدىڭىز بالام. گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ئوبدان بولاتتى. بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىدى. بۇ ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلار، ـ دېدى بوۋاي بىزگە قاراپ.

- بۇ كىشى ناھايىتى ھېكمەتلىك گەپ قىلدى. تۆمۈر خەلپىگە چوقۇم بىر گۈمبەز قوپۇرۇش لازىم، - دېدى ئاباسوۋپ، قەۋرىستانلىقتىن چىقىپ كېلىۋېتىپ.

ئەپسۇسكى، بۇ گۈمبەزنى قوپۇرۇشقا خوجنىياز ھاجىنىڭمۇ، ئاباسوۋپنىڭمۇ ئۆمرى يار بەرمىدى. يىللارنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىمۇ ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. ھېلىقى بوۋاينىڭ ئېيتقىنىدەك تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن بىر گۈمبەز قوپۇرۇش كېيىنكى ئەۋلاتلارنىڭ ئىشى ئىدى. تاش-تۇپا ياكى پولات-بېتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى. مەرھۇم ئاباسوۋپنىڭ دېگىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ئۆزۈمنىڭ ناتىۋانلىقىغا قارىماي، شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيىتىدە بىر قانچە يىللار ئىزلەندىم، ئۆگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىشقا كىرىشتىم. بىراق يازغانلىرىمنى «ئون يىللىق جۇت» شۇۋىرغانلىرى ئۇچۇرۇپ كەتتى. قەلىمىم سۇندى.

قەلەم سۇندى، ئەلەم ئەزدى دىلىمنى،
شامال دارىپ، كېكەچ قىلدى تىلىمنى.
قۇلۇم تۇتماس، پۇتۇم باسماس، پالەچ مەن،
نىمەم بىرلە قىلاي رازى ئېلىمنى!

يۈزمىڭ شۈكرىكىم، قايتا باھار باشلاندى. باھار يامغۇرلىرى يېغىپ سۇلىرى تاشتى. باھار قۇشلىرى سايراپ، دىلىمغا ئېلھام ۋە ئۈمىد، قولۇمغا كۈچ ۋە قۇۋۋەت بەخش قىلدى. دەۋران ماڭا يېڭى قەلەم بەردى. ئەمدى يازماي قاچان يازغۇلۇق!

تۆمۈر خەلپە ــ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قانلىق سەھىپىلىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخس. ئۇ، تارىخنىڭ كۆز يېشى. تارىخ ــ ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددىي خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ماركس ئېيتقاندەك: «ئۆز مەقسىدىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، تارىخىي تېمىدا يېزىلغان رومان، چىق مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەم ھەقىقىي تارىخ، ھەم بەدىئى ئەسەر بولۇشى، يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن

رومانچىلىق سەنئىتىنىڭ جانلىق بىرىكمىسى بولالىشى، ھەممىدىن ئاۋال، تارىخىي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىش لازىم. مۇنداق ئەسەر مۇئەللىپتىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ۋە تارىخ ئىچىدىن شۇڭغۇپ چىقىش ماھارىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن بۇ روماندا ئاشۇ پىرىنسىپلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. تىرىشىش نەتىجىسىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئوبيېكتىپ باھاسىغا باغلىق. بۇ كىتاپ ھېچ بولمىغاندا، تارىخىمىزدىكى قەھرىمانلارنىڭ بىسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىر باشلىنىش بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. كام يېرىنى كېيىنكىلەر تولدۇرار، خاتاسىنى كۆپچىلىك تۈزىتەر.

ئاخىرىدا ماڭا تۆمۈر خەلپە توغرىلىق نۇرغۇن ھېكايىلەر سۆزلەپ بەرگەن قۇمۇل تاراتىلىق روزى بوۋا (1983-يىلى ئاپرېلدا بىر يۈز تۆت يېشىدا قازا قىلغان) قاتارلىق بوۋا-مومىلىرىمنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ ئۆتكەچ، بەزى ئارخىپ ماتىرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن پارتىيە رەھبەرلىكىگە، مېنى نۇرغۇن يازما ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بۇرادىرىم مەرھۇم ئىسمايىل ئىبراھىمغا،

ئابلىز ئىسمائىل، كېرەم رېھىم، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا ئوشۇر، رېقىپ تۆمۈردەك يولداشلارغا چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن!

بىرىنچى باب

تاغ پەرىسى

مەشىزلىرى گۈل-گۈل، كىرپىكلىرى خار،
قاپاقلىرى كەۋ-كەۋ، ئاغىزلىرى تار.
ــــ ئەلشىر ناۋايى

1

1911-يىل. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى. قارىغايىزارلىق ياپ-يېشىل جىلغا.
تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ ھەيۋەتلىك شارقىراشلىرى پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان. شۇ ئېقىن بويلاپ، خۇددى ئىلان ئىزىدەك سوزۇلغان چىغىر يولدا ئاتلىق بىر يىگىت دىمىغىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتاتتى. يەلكىسىدىكى

دۇشالقا (شىراق) لىق قارا مىلتىغى بىلەن غانجۇغىسىدىكى بۆرە، سۇغۇر تېرىلىرى ئۈنىڭ ئوۋچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلدى. قارا بۇلۇت پارچىلىرى توپ-توپ قاغىلارغا ئوخشاش ئەگىپ كېلىپ، ئېگىز تاغلارنىڭ باشلىرىغا قونۇشقا باشلىدى. «ھوي جانىگەرەي! ـ دېدى يىگىت ئېتىنى دىۋېتىپ، ـ بۇ مېڭىشىڭدا مېنى يېدى-يامغۇردا قويىدىغان ئوخشايسەن، قېنى، قەدىمىڭنى ئىلدامىلاتقىنا!»

قارا ئات بۆرە مېڭىشىغا چۈشتى، بىراق، جىلغىغا ئۆسۈپ كىرگەن بىر تۇمشۇقتىن ئۆتۈش بىلەنلا، قاتتىق ئۈركۈپ ئارقىغا شوخشىدى. ئاتلىق ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە، ئوڭ تەرەپتىن بىر قىزنىڭ دادۇ-پەريادى ئاڭلاندى. چاچلىرى چۇگۇلغان قىز يىقىلىپ-قوپۇپ، قېچىپ كېلىۋاتاتتى. ئون-يىگىرمە قەدەم كەينىدە يوغان بىر ئېيىق ئۇنى قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى.

يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئېيىققا ئوق ئۈزدى، ئېيىق دومىلىنىپ كەتتى. بىراق ، كۆكرىگىدىن قان ئېقىپ تۇرۇشقا قارىماي، يەنە قوپۇپ دەھشەت بىلەن ھۆكۈرىگەن

پېتى يىگىت تەرەپكە دەلدەڭشىپ ماڭدى. شۇ ئارىدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ كەتتى. يىگىت قارا مىلتىغىنى بەتلەشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇنىڭ دۈشالقىسىنى ئېيىقنىڭ ئاغزىغا توغرىلىدى. ئىرغاي ياغىچىدىن ياسالغان دۈشالقا ئېيىقنىڭ گېلىغا نەيزىدەك سانچىلىپ قالدى. شۇ ئارىدا ئېيىق بىر سىلكىنىپ ، ئاغزىنى بوشىتىپ ئالدى، ئەمدى يىگىت قېچىپ يۈرۈپ، مىلتىنىڭ پايىنىگى بىلەن ئۇنىڭ باش-كۆزىگە ئۇرۇشقا باشلىدى. بىراق، بۇ يىرتقۇچ يېرىم جان بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا خىرىس قىلىپ تۇراتتى. يىگىت چاققانلىق بىلەن يانداپ كەلدى-دە، قۇلاقتىن ئېلىپ، كۆكرىكىگە بىر-ئىككى پىچاق ئۇرۇۋەتتى. ئېيىق تۇمشۇغى بىلەن يەر تىرەجەپ جىم بولدى. يىگىت ئۆزىمۇ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇ ھېلىقى قىزنىڭ ھۆشسىز ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، كىگىز قالپىقى بىلەن سۇ ئەپكېلىپ يۈزىگە سەپتى. قىز بىر سەسكىنىپ كۆزىنى ئاچتىيۇ، بېشىنى كۆتىرەلمىدى.

قىزنىڭ چۇگۇلۇپ كەتكەن قاپقارا چاچلىرى ئارىسىدا، خۇددى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ

كەتكەن ئىدى؛ گەز باغلاپ كەتكەن نېپىز لەۋلىرى مەھكەم يۇمۇقلۇق تۇراتتى. يىگىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئاچلىق ۋە ھارغىنلىقتىن دەرمانى كەتكەنلىكىنى چۈشىنىپ، نېرىراقتا قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ تۇرغان ئېتىنى تۇتۇپ كەلدى-دە، تېرە خۇرجۇندىن چايجۆشنى چىقىرىپ، چاي قاينىتىشقا كىرىشتى. چاي قايناتقاچ، ئۇنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ، ياغاچ چۆچەكتە چاي ئىچكۈزۈشكە باشلىدى. قېنىق چاي بىلەن بىر پارچە پىشلاق قىزغا دەرمان بولدى چېغى، ئۇ خېلى تېتىكلىشىپ، بوينىغا چۈشۈپ قالغان ھال شايى ياغلىقنىمۇ بېشىغا چىگىۋالدى. شۇ ئارىدا ئۆتكۈنچى يامغۇر قۇيۇۋەتتى. يىگىت بىلەن قىز بىر قارىغاي تۈۋىگە كېلىپ، يانمۇ-يان ئولتۇرۇشتى. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، يىگىت ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا بىر-ئىككى قېتىم قارىۋالدى. قىزنىڭ يىپىشىل مەخمەل كەمزۇلىغا قادالغان ئۇششاق كۈمۈش تەڭگىلەر بىلەن تۇمشۇقلىرى تاشتا تىلىنىپ كەتكەن گۈللۈك ئۆتۈكى يىگىتكە غەلىتە كۆرۈندى، «ھەي، بۇ قىز بىز خەقتىن ئەمەسقۇ؟ نەدىن كېلىپ بۇ يەرلەردە يالغۇز تېنەپ يۈرگەندۇر!؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئەمما گەپ سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىز بولسا، ئۆزىنىڭ

ىنجاتچىسى بولغان بۇ يىگىتكە ئاستىرتتىن قاراپ، ىنىمدۇر دىمەكچى بولدىيۇ، گەپ قىلالماي لەۋلىرى تىترەپ كەتتى ۋە شۇ چاغدىلا ، يىگىتنىڭ ئۇ يەر- بۇ يېرى يىرتىلغان چاپىنى بىلەن بويۇن ئارىلاپ سول مۈرىسىدىكى تىرناق ئىزلىرىدىن تەپچىۋاتقان قان تامچىلىرىنى كۆرۈپ قىلىپ، دەرھال رومىلى بىلەن سۈرتمەكچى بولدى.

- ھېچقىسى يوق، - دىدى يىگىت كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن قارىغاي تۈۋىدىن بىر سىقىم قۇرۇق توپا ئېلىپ، يارىسىغا بېسىپ قويدى.

- راقمەت سىزگە، جانىمنى ئايۇدان قۇتقارىپ قالدىڭىز! - دىدى قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ.

يىگىتنىڭ گۇمانى توغرا ئىدى. بۇ رەھىمسىز تەقدىرنىڭ دەھشەتلىك بورانلىرى ئالىلىقاياقلاردىن قۇمۇل تاغلىرىغا ئۇچۇرۇپ كەلگەن قازاق قىزى ئىدى. يىگىت دادىسىنىڭ چوڭلارغا ئېيتىپ بېرىدىغان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرى قاتارىدا قازاق خەلقى ھەققىدە قىلغان بەزى گەپلىرىنى ئاڭلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى تېخى قازاقلارنى كۆرمىگەن ئىدى. شۇڭا، قىزنىڭ گېپىنى دەرھال چۈشىنەلمەي سەل تۇرۇۋېلىپ:

ـ ھە، ئېيىق، ئېيىق، ئۆزلە بولمىسىلا، بۇ ئېيىق مېنىمۇ يەپ قويۇۇردى، ـ دىدى، ئاندىن، ـ ئۆزلە نەتتىن كەلدىلە؟ ـ دەپ سوردى قۇمۇل تاغلىقلىرى شىۋىسىدە.

قىزمۇ بۇ گەپنى تەستە چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقتىن كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئاندىن يىگىتنىڭ « ئەمدى نەگە باردىلا؟» دىگەن سوئالىغا جاۋابەن، نەگە بېرىشنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ يىغلاپ تاشلىدى. يىگىت پۈتۈپ ھۇجۇدى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بوشىشىپ كەتتى. « قانداق قىلسام بولۇر؟ ئۆيگە بارسىلا دىسەم ئۇنارمۇ؟ ئۇنىمسىچۇ؟ ئۇنى بۇ يەردە قالداقمۇ يالغۇز تاشلاپ كەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىرى، ئۆزىگە غەيرەت بېرىپ: «بىزنىڭ ئۆيگە بارامدىلا، ئانچە يىراق ئەمەس» دىدى.

ـ ئۆيىڭىزدە كىمىڭىز بار؟ ـ دىدى قىز.

قىزنىڭ بۇ گېپى بىلەن يىگىت تېتىكلىشىپ، ئۆز ئۆيىدە قېرى ئاتا-ئانىسىنىڭ بارلىغىنى، ئۆزلىرىنىڭ مالچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن كۈن كۆرىدىغانلىغىنى بىر نىملەر قىلىپ ئۇقتۇردى. قىز بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. يىگىت ئۆتكۈنچى يامغۇرنىڭ ئاخىرقى تامچىلىرى ئاستىدا، ئېيىقنىڭ تېرىسىنى

سويۇشقا كىرىشتى. قىزمۇ قوينىدىن پىچاق چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ياردەملەشتى. يىگىت بۇنى كۆرۈپ، «ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزلارمۇ پىچاق تۇتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، بۇ پىچاقنىڭ سىرى باشقىچە بولۇپ چىقتى.

يىگىت ئېيىق تېرىسىنى ئىگەرگە بۆتۈرملەپ بولۇپ، قىزنى ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى. قىز باشتا ئۇنىمايراق، كېيىن يىگىتنىڭ زورلىشى بىلەن ئاتقا مىندى. قىز بىر قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان يىگىتكە ئەمدى ئوبدانىراق قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى-قامىتى، كەڭ يەلكىسى، بولۇپمۇ پالۋانلارچە مەردانە قەدەم تاشلىشى كىمدۇر بىرسىگە ئوخشاپ كەتكەندەك سېزىلدى-دە، بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئېگىز تاغ چوققىلىرىغا ئىختىيارسىز بۇرۇلۇپ قاراتتى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرىدىن مەڭزىگە تېمىۋاتقان ياش تامچىلىرى پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياش نۇرىدا خۇددى سەھەر ۋاقتىدىكى شەبنەم دانىچىلىرىدەك پاقىرايتتى.

2

ئۈچ يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى شامەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زامانلاردا (مىلادى 1875-يىلىدىن 1928-يىلىغىچە) قۇمۇل تاغ رايونلىرى ئون ئىككى سۇمۇلغا بۆلۈپ ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ئون ئىككى سۇمۇل «ئون ئىككى تاغ» دەپ ئاتىلاتتى. ئون ئىككى تاغ: تاراتى، قوراي، تاشار، ئىدىر، باغداش، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، ئارا تۇرۇك، نوم، تۇركۆل ۋە نېرىنكىر دىگەن يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تاغنى بىر دورغا باشقۇراتتى. نېرىنكىر قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇلدىن بارىكۆلگە بارىدىغان يول كۆشۆتە داۋان ئارقىلىق نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ ئېتىگىدىن ئۆتەتتى. نېرىنكىرلىقلار ئاز-كۆپ تېرىقچىلىقنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى.

بايىقى ئۈۋچى يىگىت ئەنە شۇ نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل دېگەن مالچىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەپەرقۇلنىڭ ئۆزى بولسا، ئون

بەش يېشىدا قەرز تۆلىگى ھىساۋىغا ۋاك ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوردىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان پارچە-پۇرات ئىشلىرىدىن تارتىپ، ئات بېقىش، ھارۋا ھەيدەش، ۋاك بىر ياققا ماڭسا، جو (تەخترىۋان) كۆتىرىشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۇنىڭ يىگىرمە بەش يىللىق ئۆمرى ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يېقى بېيجىڭ، بۇ يېقى مورى، گۇچۇڭ، ئالتاي-چۆچەك، ئۈرۈمچى، تۇرپان يوللىرىدا، ۋاڭنىڭ سودا كارۋانلىرىدا تۆگە يېتىلەش بىلەن ئۆتتى.

شامەخسۇت ئەللىك تۆت يىل ۋاڭلىق قىلىش مەزگىلىدە، بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىرىنىڭ ئالدىغا ھەددى-ھىساپسىز سوۋغا-سالاملار بىلەن ئون نەچچە قېتىم تەزىمگە بارغان ۋە شۇ جەرياندا ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئون سەككىز قېتىم ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. شامەخسۇت ۋاك بېيجىڭغا قىلىنغان سەپەرلىرىنىڭ بىرىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، بىر چۈش كۆرۈپ قالدى. تەبىرچىلەر بۇ چۈشنى « ئەگەر ئوردىنىڭ كونا قۇللىرىدىن بىرىنى ئازات قىلسا، گاك غوجامنىڭ مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆسكەي» دەپ ئۆردى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت

ئونلىغان ئوردا قۇللىرىنىڭ ئىچىدىن سەپەرقۇلنى ئازات قىلىپ، ئۆز يۇرتى نېرىنكىرغا قايتۇرغان ئىدى.

سەپەرقۇل «ئازات» بولغاندا، قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا-ئانىسى بولسا، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن ئەل-جامائەت ئۇنى جاھاندىن ئەۋلاتسىز كەتمىسۇن دەپ، رەۋىخان دىگەن بىر تۇل ئايالغا ئۆيلەندۇرۇپ قويغان ئىدى. ئارىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ رەۋىخان بىر ئوغۇل تۇغدى. سەپەرقۇل « مەن كۆرگەن قۇللۇق جەۋرىدىن خۇدايىم ئامان ساقلىغاي» دىگەن ئوي بىلەن ئىرىم قىلىپ، بالىغا « ئامانبەگ» دەپ ئات قويغۇزدى (قۇمۇلدا، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە «پالان بەگ، پوكون بەگ» دەپ ئات قويۇش بىر ئادەت ئىدى) بىراق، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلىغا بۇ ئات سىغمىدى. بالا يەتتە-سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىدىكىلەر «ئامانقۇل» دەيدىغان بولۇۋالدى. ئېتىنىڭ نىمە دىسە، بالىمۇ « ئامانقۇل» دەپ جاۋاپ بىرەتتى. شۇنداق قىلىپ ، بالىنىڭ ئېتى «ئامانقۇل» بولۇپ قالدى. ئەمما بۇ ئىشلار سەپەرقۇلنىڭ كۆڭلىنى ناھايىتى غەش قىلاتتى. ئۇ «بۇ قانداق گەپ! ئۇلار بەگ بالىسى بەگ، قۇل بالىسى قۇل.

سىنىڭ (قۇل) دىگەن ئىتنىڭ بالاڭغىمۇ مىراس بولۇپ قېلىشى كېرەك دىمەكچىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى، كىملەرگىدۇ ئاچچىق قىلىپ.

بىراق، ئايلار، يىللار بىر خىلدا كېچىۋەردى، زامان ئۆز پەيلىنى ئۆزگەرتمەي ئۆتىۋەردى. سەپەرقۇلمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىگىنى قىلىۋەردى. بالىنى بولسا، مىلتىق تۇتالايدىغان بولغاندىن باشلاپ، ئوۋچىلىققا ئۆگىتىپ كېلەتتى. ئامانقۇل يىگىتلىك دەۋرىگە يەتكەندە، ئۇستا مەرگەن بولۇپ قالدى. بىر كۈنى دادىسى ئۆزىنىڭ بىردىن-بىر قىممەتلىك بايلىغى بولغان كونا قارا مىلتىغىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، «بالام، مەن قېرىپ قالدىم، ئەمدى ئۆزەڭ بىر نىمە قىل. خۇدايىم بەرىكە بەرسە، قەرزلەرنى ئۈزۈپ، تويلۇغۇڭنىمۇ راسلاپ ئالۇرمىز» دىدى. شۇندىن بۇيان، ئامانقۇل كەسپىي ئوۋچى بولۇپ قالدى. بەزىدە ئىككى-ئۈچ كۈنلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. بۈگۈن ئۇ ئىككى كۈنلۈك ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بايىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچرىغان ئىدى.

3

ئامانقۇل بايىقى قىز بىلەن يۇرت ئىچىگە كىرگەندە، ئاندا-ساندا چىراقلار يېنىپ، ئىتلار ھاۋشىماقتا، قوي-قوزىلار مەرەشمەكتە ئىدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي يەر-جاھاننى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى.

ئۇلار مەلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، ھاۋشىپ كېلىۋاتقان «قارا يىلپىز» ئۆز ئىگىسىنى تونۇپ، جىم بولدى-دە، قۇيرۇغىنى شىپاڭشىتىپ كېلىپ، ئامانقۇلنىڭ تېرە شالۋۇرىنى پۇراشقا باشلىدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشخان مومايمۇ چىقىپ كەلدى. بۇ، تاملىرى تاش-لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى بىر ئۆي ئىدى، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا بىر كىگىز ئۆي ئاپپاق ئايدىڭدا خۇددى بوز گۈمبەزدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. قېرىلار ئامانقۇل بىلەن ئېسەنلىشىۋېتىپ، ئاتتىن چۈشۈۋاتقان قىزغا ھەيران بولغاندەك قاراشتى.

- مېھمان باشلاپ كەلدىم،- دېدى ئامانقۇل كۈلۈمسىرەپ.

قىزمۇ قېرىلارغا نازۇك بىر ھەركەت بىلەن تازىم قىلدى.

- ھارمىغايلا، ئايلا قىزىم،- دېدى رەۋىخان موماي قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ. سەپەرقۇل قىزنىڭ كەمزۇلىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇششاق تەڭگىلەرگە قاراپ، بىر زامانلار ئالتاي ياپلاقلىرىدا كۆرگەن قازاق كېلىنچەكلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن قىزغا يېقىن كېلىپ: « خوش كەپسىز قىزىم» دېدى.

قىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، بوۋايغا سالام قىلدى. سەپەرقۇل « ھەي مومىسى، بۇ ئايلا قىزىمنى كىگىز ئۆيگە باشلا» دەپ قويۇپ، ئات بىلەن ھەپىلىشىپ كەتتى ۋە «ئېيىقمۇ ئاتتىڭمۇ تېخى، خوي ئىش قىپسەنغۇ! ماڭ، ئەمدى سەنمۇ ھاردۇق ئال» دېدى ئامانقۇلغا.

قىز قارا چىراق يورۇغىدا، كونا بولسىمۇ، پاكىز يىغىشتۇرۇلغان كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، ئۆز ئۆيىگە كېلىپ قالغاندەك يېقىنلىق ھىس قىلاتتى.

- ئوت قالاپ بېرەي، كىيىملىرىنى قۇرۇتۇۋالسىلا، قىزىم - دېدى موماي ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا ئوت يېقىۋېتىپ. قىز غەمكىن كۈلۈپ، مومىينىڭ يېنىغا

ئولتۇردى، «ھە، ئېيتماقچى، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ ئېتى نىمىكىن؟» دەپ سورىدى موماي ئوتنى پۈۋلەۋېتىپ.

- ئايسۇلۇ.

- ۋاي قىزىم، ئاتلىرى خويمۇ چىرايلىق ئىكەن. ئۆزلە كىمنىڭ قىزى؟

قىز جاۋاپ بەرمەي جىم ئولتۇراتتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان ئامانقۇل گەپكە ئارىلىشىپ:

- ئىنە، تولا گەپ سوراپ مېھماننىڭ كۆزىگە كىرىۋالماي، ئاۋال بىزگە چاي بەرسەڭچۇ، - دىدى.

- ۋاي شورۇم قۇرغۇر! دىمىسىمۇزە. راست ئەمەسمۇ؟ ئەدەم دىگەن نىمە قېرىغاندا زىيادە گەپلىك بوپقالىدىكەن، بالام. بۇگۈن سىنى كەپقالىدۇ دەپ، كۆجە قاينىتىپ قويۇۋىدىم. ھازىرلا ئىسسىتاي - دىدى موماي چىقىپ كېتىۋېتىپ.

تاغ پىيىزى ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىلغان ئارپا كۆجىسى ناھايىتى مەززىلىك ئىدى... داستىخان يىغىلغاندا، سەپەرقۇل ئوغلىدىن ئىپىقنى قانداق قىلىپ ئېتىۋالغانلىقنى سورىدى. ئامانقۇل بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ بەردى.

- خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى

ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن ـ دىدى سەپەرقۇل.

ـ ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ ـ دەپ يېقىملىق كۈلدى موماي.

ـ خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تاغ

ـ خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن ـ دىدى سەپەرقۇل.

ـ ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ ـ دەپ يېقىملىق كۈلدى موماي.

ـ ئايسۇلۇ ـ دىدى سەپەرقۇل ئۆز گۇمانىنىڭ تامامەن توغرا بولۇپ چىققانلىغىغا خوشال بولۇپ،ـ قازاقچىدا چىرايلىقنى « سۇلۇ» دەيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟ سىز ئالتاي ياقتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

قىز جاۋاپ بەرمەي، بىگىز بارمىغى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى. سەپەرقۇل كۈلۈپ قويدى ـ دە، ئەمدى بۇ قىزنىڭ چوقۇم بىر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىغىنى،

ھازىرچە ياتسىراپ ئۆز دەردىنى ئېيتالمايۋاتقانلىقىنى پەملەپ، ئاتىلارچە مېھرىۋانلىق بىلەن مۇنداق دېدى:

- بوپتۇ قىزىم، قەيەردىن كەلگەن بولسىڭىز مەيلى، سىز بىزگە خۇدايى قوناق. مەن ياش چاغلىرىمدا سىلەرنىڭ سۈت-قىمىزلىرىڭلارنى كۆپ ئىچكەن، تۇز-تەمىڭلارنى كۆپ تېتىغان. بۇ ياخشىلىقنى بىر ياندۇرسام دەپ تىلەيتتىم. خۇدا بۈگۈن ئارزۇيۇمغا يەتكۈزگەن ئوخشايدۇ.

قىزنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. رەۋىخان موماي ئۇنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، ئۆزىمۇ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

- بولدى قىل مومىسى، ئەمدى بۇ ئايلا قىزىممۇ ئارام ئالسۇن ـ دېدى بوۋاي ئامانقۇل بىلەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، رەۋىخان موماي قىزنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزىنىڭ قىز تويىدا كىيگەن كىمخاپ جىيەكلىك گۈللۈك دۇخاۋا دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيگۈزۈپ قويدى. دوپپا قىزغا شۇنداق ياراشتىكى، بىر قاراشتا ئۇ ئۇيغۇر قىزنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغان ئىدى. موماي ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىغا،

ئىنچىكە قارا قاشلىرىغا، ئۇزۇن كىرپىكلىرى بىلەن بوتا كۆزلىرىگە، نېپىز لەۋلىرى بىلەن ئالمىدەك يۇمۇلاق يۈزىگە قاراپ، «يائاللا، ئەجەپمۇ چىرايلىق تۆرىلىپتىكەن، ئاسماندىكى ئاينىڭ ئۆزىلا» دەپ ئويلاپ: « جېنىم بالام، ئۆزلەنى ئايقىز دىسەم بولغىدەك، ئايغىلا ئوخشايدىكەنلا» دىدى. قىز موماينىڭ گىپىنى چۈشەندى. ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرى ۋە پايانسىز چۆلدە كېتىۋېتىپ، تۈن قاراڭغۇسىدا يولدى ئاداشقان يولۇچىنىڭكىدەك نامەلۇم تەقدىرى تۈپەيلى، ئۆز ئىسمىنى ئۆزگەرتىۋېلىشىنىڭ لازىملىغىنى ئويلاپ رازىلىق بىلدۈردى. ئاخشىمى ئاش ئىچىۋېتىپ، رەۋشخان موماي بوۋاي بىلەن ئوغلىغا بۇ گەپنى ئېيتىپ بەرگەندە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

- ھەي مومىسى - دىدى سەپەرقۇل خۇش چاخچاقلىق بىلەن - سىنىڭزە، دىمەيدىغان گىپىڭ، چالمايدىغان دىپىڭ يوق. ئايقىز دىگىنىڭغۇ تازا بوپتۇ. ئەمما بۇ قىزنىڭ ئۆزىگە پىسەنت كىلۇرمىكىن؟ قانداق قىزىم، بۇ ئات سىزگە ياقامدۇ؟

قىز غەمكىن كۈلۈپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، قىزنىڭ ئېتى ئايقىز بولۇپ قالدى.

ئايقىز شۇ كۈندىن باشلاپلا ئۆي يىغىشتۇرۇش، قازان-قومۇچ يۇيۇش ۋە سىيغىن قىلىشقا كىرىشتى. ئۆي ئىگىلىرىنىڭ خوشاللىقى ئىچ-ئىچىگە سىغمايتتى؛ بىراق، ئايقىزنىڭ كۆڭلى دائىم سۇنۇق ۋە پات-پاتلا ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ، ئاھ ھېكىشىنى كۆرۈپ، ئىچى پۇشاتتى. خالىراق قالغان كەزلىرىدە «بۇ زادى نىمە بولغان قىزدۇ، ئۇقۇپ باقساق بولاتتى» دىيىشىسىمۇ، ئۇنى ئاياپ، سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىزنىڭ بۇ ئەھۋالى، بولۇپمۇ، ئامانقۇلغا قاتتىقراق تەسىر قىلاتتى. ھېلىقى ئېيىق ۋەقەسى بولغان كۈنى، قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، قىز بىلەن قارىغاي تۈۋىدە ئولتۇرغان سائەتتىن باشلاپ، ئامانقۇلنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ بىر ھىس پەيدا بولغان ئىدى. قىزنى ھەر كۆرگەندە، يۈرىگى «جىغ» قىلىپ كېتەتتى-دە، دەرھال يەرگە قارىۋالاتتى. قىزنىڭ سەل-پەل ئېچىلىپ يۈرگىنىنى كۆرسە، خوشال بولغۇسى كېلىپ، ئاھ چەككىنىنى ئاڭلىسا، پۈتۈن ھۇجۇدى تىترەپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئون-يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ كەتتى.

ئايقىزنىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ قېلىشى، خولۇم-خوشنىلار بىلەن ئەلە-مەلىنى تېخىمۇ ھەيراق قىلدى.

بەزىلەر يىراق-يېقىندىن ئەجەپسىنىپ قارايتتى، بولۇپمۇ، ئاياللارغا بولۇپ بەردى. بەزىلىرى بىرەر بانا بىلەن رەۋشخان موماينى گەپكە سېلىپ كۆرەتتى. رەۋشخان موماي بولسا، باشتا دېيىشنۇۋالغىنى بويىچە، ئاددىلا قىلىپ، بارىكۆلدىكى بىر تونۇشىمىزنىڭ قىزى دەپ جاۋاپ بېرەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

«ئاچ نېمىنى يىمەيدۇ، ئەل نېمىنى دىمەيدۇ» دىگەندەك، ئاخىر ھەرخىل گەپ-سۆزلەر چىقىشقا باشلىدى. بەزىلەر «ئامانقۇلغا بىر تاغ پەرىسى ئۇچقىشىپتۇ» دىسە، بەزىلەر «ئىيىق ئەپقېچىپ كەلگەن قىز ئىكەن، ئامانقۇل قۇتقۇزۇۋاپتۇ، ئەمدى ئامانقۇلغا تەككىدەك» دىيىشەتتى. بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر: «ھەر نىمە بولسا خۇدايىم سەپەرقۇلغا تەييار كېلىن بېرىپتۇ. بولمىسا، بۇ بىچارىلەر كىمنىڭ ئالدىغا قىز سوراپ باراتتى» دىسە، بەزى كۆڭلى قارىلار: « ئامانقۇل بىر قازاق قىزىنى ئوغۇرلاپ كەپتۇ ، پۇلى يوق ئاشىق، تەييارغا مەشۇق دىگەن شۇ» دىيىشەتتى. بەزى ھاللىق ئائىلىلەرنىڭ يىگىتلىرى تارلىق قىلىپ، « پەرىدەك قىزنىڭ ئامانقۇلدەك يالاڭتۆشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان» دەپ نىيىتىنى بۇزۇشقا

باشلىدى. بولۇپمۇ نىياز دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگنىڭ پەيلى ھەممىدىن يامان ئىدى.

ئايقىز بولسا، تېخىچىلا سىر بەرمەي، ئاھ-ئۇھ چېكىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى رەۋىخان موماي سەپەرقۇلغا مۇنداق دىدى:

- دادىسى، بۇ ئىش بولمىدى. مۇنداق ئۆتۈۋېتىپ، بۇ ئايلا قىزى ئاغرىپ-تارتىپ قالمىغاي يەنە. ئۆزلە گېپىنى خېلى ئوبدان ئۇقۇدىغان بولغاندىكىن، سوراپ باقمامدىلا. نىمە دەردى بولسا، ئىلاجىنى قىلمايمىزمۇ؟

- راست ئېيتىسەن مومىسى - دىدى بوۋاي - مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ كەتتى. بۇ گۈۋالغا قاراپ، يۈرەك-باغرىم ئېزىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن بار يەردە سەن گەپ ئېچىپ باق ، نىمە دەركىن.

بىر كۈنى ئايقىز ئۆچكە تىۋىتىدىن يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دىدى:

- جىنىم بالام، مېنىڭ قىزىم يوق ئىدى. خۇدايىم ئۆزلەنى ئاسماندىن چۈشۈرۈپ بەردى. قاراڭغۇ ئۆيگە چىراق يېقىلغاندەك، ئۆزلە بىلەن ئىچ-قارنىمىز ئېچىلىپ قالدى. ئېيتسىلاچۇ، ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا بىزنى تاشلاپ، كېتىپ‌مۇ

قالۇرلامۇ؟

ئايقىز بىردىنلا موماينىڭ بوينىغا ئېسىلىپ، ئۇن سېلىپ يىغلىۋەتتى. موماي، كۆز يېشى قىلىپ، ئاق لىچېگىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ يېشىنى سۈرتەتتى. بىر ھازادىن كېيىن، ئايقىز ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەشكە كىرىشتى.

ئىككىنچى باب

ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتلىرى

ئادەم ـ ئەڭ چۈرۈك قومۇش. بىر تامچە سۇمۇ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇ پىكىر قىلغۇچى قومۇش بولغاچقا، ئۆلۈمنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۆز قاتىللىرىدىن ئۈستۈن چىقىدۇ.

ـ پاسكال بلېز①

1

مەلۇم بولدىكى، بۇ قىز مورى تاغلىرىدا ياشايدىغان هاللىق بىر چارۋىچىنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. مۇهەببەت ئىلاهى ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىنىڭ مالچىسى يېتىم ئوغۇل جۇماتايغا باغلاپتۇ. ئۇلار قازاق خەلق چۆچەكلىرىدىكى «قوزى كۆرپەش بىلەن

باياان سۈلۈ» غا ئوخشاش ئىشق۔ مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ يۈرىدىكەن. جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسلىقىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي ، يەر قاتتىق، ئاسمان ئېگىز بولۇپ يۈرگەندە، چىنگىل دېگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇرداي بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ. قىزنىڭ دۇنيا پەرەست دادىسى نۇرغۇن «قالىن مال» بەدىلىگە ماقۇل بولۇپتۇ. قىزنىڭ يىغىسىغا چىدىيالمىغان ئانىسى ھەرقانچە تىركىشىپ كۆرسىمۇ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەپتۇ. توي كۈنلىرى يېقىنلاشقاندا، قىز جىنىدىن تويۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بوپتۇ. جۇماتاي بۇنى سېزىپ قېلىپ، ساپ مۇھەببەت ئۈچۈن ياشاش يولىنى تېپىشنى، ئەگەر قىز لايىق كۆرسە، يىراق بىر يۇرتقا قېچىپ كېتىشنى تەكلىپ قىپتۇ. جۇماتاينىڭ ئېيتىشىچە، كۈن چىقىش تەرەپتىكى قومۇل دېگەن يۇرتنىڭ تاغلىرىدا بىپايان يايلاقلار بار، ئۇ يەردە بولارنى تونۇيدىغان كىشىمۇ يوق ئىكەن. قىز بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ماقۇل بوپتۇ۔ دە، ئىككى ئات تەييارلاپ، بىر كېچىسى ھېچكىمگە تۇيدۇرماي يولغا چىقىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر چۆل۔ باياۋان، تاغۇ۔ دەشتلەرنى كېزىپ، مۇشۇ تاغقا (نېرىنكىرغا) ئۇلاشقاندا، ئۇچ ئاتلىقنىڭ ئىز قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى

كۆرۈپ قاپتۇ. تەۋەككۈل دەپ تاغقا يامىشىپ، قاق بەلگە چىققاندا، ئۈچ ئاتلىق قوغلىشىپ كېلىپ ئارقا- ئارقىدىن ئوق ئۈزۈپ، ئاتلىرىنى يىقىتىپتۇ (مەقسىتى تىرىك تۇتۇش بولسا كېرەك). جۇماتاي بىلەن ئايقىز ئۈدۈل كەلگەن تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. تاش-تاشقا دەھشەتلىك بىر گۈلدۈرلەش ۋە قويۇق چاڭ- توزان ئىچىدە ھېلىقىلار جىمىپ قاپتۇ. جۇماتاي ئۇلارنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئات- قورالىلىرىنى ئېلىشقا ماڭغاندا، بىر ئوق كېلىپ تېگىپ، جۇماتاينى يىقىتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ھېلىقىلارنىڭ بىرى يەنە ئۆمىلەپ كېلىۋاتقۇدەك. ئايقىز غەزەپ بىلەن يەنە تاش دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. بىر چاغدا ھېلىقى ئەبلەخنىڭمۇ تاش ئاستىدا ئۆلۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئايقىز جۇماتاينىڭ يېنىغا كەلسە، ئۇ قىپقىزىل قانغا مىلىنىپ ياتىقىدەك. قىز: « جۇماتاي، جۇماتاي!» دېگىنىچە، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. جۇماتاي: « سۆيۈملۈكۈم، مېنى كەچۈر. ئاتا- ئاناڭ ۋە يۇرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم. تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول!» دېگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بىلىدىكى تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقىنى قىزغا

بېرىپتۇ- دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئايقىز چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىسىنى يىرتىپ، بىردەم ھوشىدىن كەتكەندەك بوپتۇ. ئاندىن، « ئەمدى بۇ جانىنىڭ ماڭا نىمە كېرىكى بار» دەپ، جۇماتاينىڭ جەسىتىنى قۇچاقلىغان پېتى پىچاقنى ئۆز كۆكرىكىگە سالماقچى بولغاندا، ئەلەم ۋە غەزەپكە تولغان ياش يۈرىكىدىن بىر سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ:

«توختا! سۆيۈملۈكۈڭ جۇماتاي بۇ پىچاقنى ئۆزۈڭگە سال دەپ بەردىمۇ؟ ياق، ياق! قىساس ئال دەپ بەردى، قىساس! قىساس! قىساسنى كىمدىن ئالىسەن، كىمدىن؟ ئوكۇردايدىنمۇ؟ ھە، ئوكۇردايدىن! شۇ ئوكۇردايغا ئوخشىغانلاردىن! قاچان؟ كۈن ئۆزۈن، بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن قىساس ئالىسەن.شۇڭغىچە ياشاش كېرەك، ياشاش! ياشاش ئۈچۈن، ئەل بار يەرگە بېرىش كېرەك. ئەل كۆپ، ئەلنىڭ قوينى كەڭ. ساڭا خەيرخاھ كىشىلەر چىقىپ قالىدۇ، ياردەم قىلىدۇ، ئەلنى تاپ، ئەلنى...!»

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايقىز جۇماتاينىڭ جەستى ئۈستىگە تاشلارنى قىرلاپ قەبرە ياساپتۇ. ئاندىن تاش قەبرىنى بىرنەچچە قېتىم چۆرگىلەپ چىقىپ، ئۆز سۆيۈملۈكى بىلەن مەڭگۈلۈككە

ۋىدالىشىپتۇ، تاغ- قىرلاردىن ئېشىپ، جىلغىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز جان ساقلاپ كېلىشۋاتقاندا، ھېلىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچراپتۇ.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، رەۋخان موماي ئۆزىنى ئاران تۇختىتىپ، يېرىك ئالقانلىرى بىلەن ئايقىزنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈشكە باشلىدى ۋە مۇنداق دېدى:

- ۋاي يەر يۇتقۇلار! بىچارە قىزنىڭ مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەرنى سالغىنىنى قارىمامدىغان! خۇدايىم جازاسىنى بېرۇر.

- شۇنداق، - دېدى سەپەرقۇل، - بۇ ئالەم ئۇزۇن ئالەم، ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق. ھەرگىز غەم يېمەڭ قىزىم. بىرىنچى خۇدا، ئاندىن قالسا، بىز بار، يۇرت بار، ئۆزىمىز گاداي بولغان بىلەن كۆڭلىمىز باي. زامان تار بولغان بىلەن قوينىمىز كەڭ. مەن سىزگە ئاتىڭىز ئورنىدا ئاتا؛ بۇ موماي ئانىڭىز ئورنىدا سىزگە ئانا. تاپىنىڭىزغا كىرگەن تىكەن بىزنىڭ كۆزىمىزگە كىرسۇن.

ئايقىز ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تەكشى قاراپ، «سىزدېرگە راقمېت!» دېدى.

ـ دادا،ـ دېدى ئامانقۇل جىددىي بىر ئاھاڭدا،ـ رەھمەتلىك جۇماتاينىڭ سۆڭىكىنى تېپىپ كېلىپ، بۆلەكتىن يەرلىككە قويساقمىكىن!

ـ خويمۇ ئوبدان ئويلاپسەن، مەنمۇ شۇنى خىيال قىلىپ قىلىۋېدىم. ئەتىلا قوشنىلاردىن ئىككى ئات سوراپ، ئۆچىمىز بارايلى. بۇ ئايلا قىزىم بولغاندىكىن، تاپالۇرمىز دەيمەن،ـ دېدى سەپەرقۇل.

ئامانقۇل ھازىرلا ئات سوراپ قويۇشقا ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئايقىز گەپ باشلاپ، بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۆز يۇرتى بولغاندا، بىر قېتىم ئۆتكەن يەردىكى ھەر بىر تاش، ھەر بىر تال گىياھمۇ يادىدا قالغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، بۇ ناتونۇش يەرلەردىن ھېلىقىدەك ئەھۋالدا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇماتاي ياتقان يەرنى تاپالىشى ناتايىن ئىكەن.

ئامانقۇل ئۇ تاغنىڭ بىرەر بەلگىسىنىلا دەپ بەرسە، جۇماتاي ياتقان يەرنى تېپىشنىڭ تەس ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى. ئايقىز ئۆز كۆڭلىدە جۇماتاينىڭ سۆڭىكىنى ئەكېلىپ، مۇشۇ يەردە باشقىدىن دەپنە

قىلىشنى ناھايىتى خالاپ تۇرسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئۇلارغا ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرەرمەنمىكىن، ئىككىنچىدىن، ئەل-يۇرت ئىچىدە گەپ-سۆز تېخىمۇ كۆچىيىپ كېتەرمىكىن دەپ، يەنىلا بارماسلىقنى تەكىتلەپ تۇرغاندا، سەپەرقۇلنىڭ سىرداش دوستى ۋە يېقىن قوشنىسى نۇرۇل بوۋاي ئۆيگە كىرىپ كەلدى، سەپەرقۇل ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولدى-دە، ئايقىزنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىردا باياتىن تالاش بولۇۋاتقان ئىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى. نۇرۇل بوۋاي ئاپئاق ساقاللىرىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

- بۇ ئايلا قىزىم ئوبدان ئويلاپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ رەھمەتلىكنىڭ سۆڭىكىنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەردە بۆلەكتىن دەپنە قىلساق، يەنە بىرمۇنچە گەپ- سۆز چىقىدۇ. ئاخۇنۇملار شېھىت نەدە ياتسا، جەننەتنىڭ قوۋۇغى شۇ يەردىن ئېچىلىدۇ دەيدىكەن، ئىلاھىم شۇنداق بولۇر، ئەممازە، ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى قانداقلا بولسا تېپىپ، قەبرە قوپۇرۇپ قويۇش كېرەك. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇ.

ھەممەيلەن بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. نۇرۇل بوۋاي ئۆزىنىڭ

قىرچاقغۇسنى بىرىپ تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل يەنە بىر ئات تېپىپ قويدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن ئاتا- بالا ئىككىيلەن ئايقىز بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار مەرھۇم جۇماتاي ياتقان يەرنى مىڭ تەستە تېپىپ، تاش بىلەن پۇختا بىر قەبرە قوپۇرۇپ قويۇپ، شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە قايتىپ كېلىشتى.

- ئەتە ھېلىقى ئالا ئوغلاقنى سويۇپ، رەھمەتلىك جۇماتايغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزەيلى،- دېدى سەپەرقۇل ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

جامائەت نەزىردىن يېنىپ، ئۆي ئىگىلىرى يالغۇز قالغاندا، ئايقىز كەمزۇلىنىڭ ئىچىدىن جۇماتاينىڭ تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقىنى چىقىرىپ، ئامانقۇلغا ئىككى قوللاپ سۇندى- دە، «بۇ، سىزگە ئىستەلىك بولسۇن. سىزنىڭ قولىڭىز، مېنىڭدىن كۈچتى، جانا ئۇزۇن!» دېدى.

تاسما بەلۋاغ بىلەن پىچاقنى ئېلىۋېتىپ، ئامانقۇلنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. يۈرىكى گۈپۈلدەپ سېلىپ، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئۇ، پىچاقنى غىلاپتىن چىقارغاندا، كىگىز ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىۋاتقان كۈن شولىسى بىلەن پىچاقنىڭ يۈزى ۋال- ۋۇل قىلىپ، ئۆينىڭ ئىچى تېخىمۇ يورۇپ كەتكەندەك بولدى. ئامانقۇل پىچاقنى

لەۋلىرىگە تەگكۈزۈپ مۇنداق دېدى:

- ئۇقتۇم، بۇ پىچاق مېنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمراھىم بولىدۇ. مەن ئۇنى قانداق تۇتۇشنى ئوبدان بىلىمەن.

رەۋشخان موماي كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ ئايقىزنى باغرىغا تارتتى.

2

شۇندىن باشلاپ ئايقىزمۇ ئۆتكەن ئىشلارنى بىرئاز ئۇنتۇغاندەك ئېچىلىپ يۈرىدىغان بولدى. كۈنلەر ۋە ئايلار ئۆتكەنسېرى، گەپ-سۆزىمۇ قىسىلماي ئۆي ئىگىلىرى بىلەن خېلى ئازادە مۇڭدىشالايدىغان بولۇپ قالدى. بوۋاي بىلەن مومايىنىڭمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئۇلار بۇ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەن قۇتلۇق كېلىنىنىڭ مەرىكىسىنى قاچان ۋە قانداق ئۆتكۈزۈش غېمىگە چۈشكەن ئىدى. ئامانقۇل بولسا ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختىيار كىشىلەرنىڭ بىرى ھېسابلاپ، خۇشاللىقىدىن نىمە قىلىشنى بىلمەيتتى.

شۇ ئارىدا، بىر ئاخشىمى نىياز دورغىدىن ئەلچى كېلىپ،

ھەممىنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئەلچىنىڭ ئېيتىشىچە، دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگ بۇ قازاق قىزىغان كۆيۈپ قاپتىمىش، ئۇنى ئېلىپ بەرمىسە، دورغىنىڭ بېشى ساقايمىغىدەك، شۇڭا رەۋنخان موماينىڭ ھازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم ئىمىش. ئەته ئاخشام ئوشۇر ئىمام نىكاھ ئوقۇغىلى كەلگىدەك، نىكادىن كېيىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەتكۈدەك.

- بۇ نىمە دېگەن گەپتۇ؟- دېدى سەپەرقۇل ئەلچىگە كايىپ،- بۇ قىز ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر بولغان بىلەن، ھازىر مىنىڭ قىزىم. خۇدايىم ماڭا بەرگەن قىز. دورغامزە، بۇ قىزنىڭ ئىگىسى يوق، نىمە قىلسام قىلىمەن دەمدىكەن. ھىچنىمىدىن ھىچنىمە يوق، نىكاھ ئوقۇتۇپ، كۆچۈرۈپ كەتكۈدەك تېخى! گۈرۈچنىڭ خەۋىرى يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دېگەن شۇ كەنزە!؟

- ھەي سەپەرقۇل ئاكا،- دېدى ئەلچى،- نىمە دەۋاتىلا؟ دورغام كىم، ئۆزلە كىم؟ ھالىمىزغا يېقىپ گەپ قىلساق بولۇرمىكىن، ھىلىغۇ ياقا يۇرتتىن تېنەپ كېپقالغان قازاق قىزىكەن. ئۆز پۇشتىلىرىدىن تۆرەلگەن قىزلىرى بولسىمۇ، دورغام سورىسا، بەرمەيدىغان نىمە ھەددىلىرىدۇ!

- نىمە دېگەنلىرى بۇ؟- دېدى رەۋشخان موماي،- چىچىم ئاقىرىپ، چىشىم سارغىيىپ، شۇنچە بولغۇچە ئاڭلاپ باقمىغان يوچۇنلا گەپلەرنى قىلدىلاغۇ! نىياز دورغىغا بىپىجىگىدىن چىڭگاك غوجاملىق مەنسۆى كىپقاپتىمۇيا؟

- هاي، هاي، شۇتتە توختاپ قالسىلا بولۇرمىكىن،- دېدى ئەلچى پوپوزا قىلىپ،- ئىشەكتەك بوپقالغان قىزنى نامەرەم بولىدۇ دېمەي ئۆيگە ئەكىرىپ ئالغانلىرنى چىڭگاك غوجام ئاڭلايدىغان بولسا، هەر ئىككىلىرىگە قىرىق غولدا ئۇرۇشتىن يانمايدۇ.

- ئەمدىزە، شۇ گەپ قالدىمۇ؟ نامەرەم بولىدىغان نىمە ئىش بوپتۇ؟ خامۇشبەگ خەقلەرنىڭ قىز-جۇگانلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچە-كېچىلەپ مەشرەپ قىلسا، نامەرەملىك بولمايزە، بىر مۇساپىر قىزنى قانتىم ئاستىغا ئالسام، نامەرەملىك بولامدىكەن،- دېدى رەۋشخان موماي ئەلچىگە ئۆگۈپ.

شۇگغىچە ئۆزىنى ئاران بېسىپ ئولتۇرغان ئامانقۇل ئورنىدىن دەس قوپۇپ، ئەلچىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مۇنداق دېدى:

- خامۇش دېگەن ماشىنا ھەددىنى يىغىپ يۈرسۇن، ئەمدى بۇ قىزنى كۆزلەپتىمۇ؟ بۇ قىزنىڭ تاغدەك ئىگىسى بار، بۇ تاغدىن تېرىپ كەلگەن موگۇ ئەمەس. بىلىپ قويسۇن. ئۇ ماشىنىنىڭ يەتمىش مومىسىنى كۆرستىپ قويماي يەنە.

ئامانقۇل مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەرنى تالادا ئاڭلاپ تۇرغان ئايقىز ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىرىپ، ئەلچىگە مۇنداق دېدى:

- مېن سىزگە ئايتىپ قويايىن، بۇل ئۆيدىن مېنى ھېچكىم تىرىك ئالىپ كېتىلمەيدى. خازىر ئۆلىمەدە، كېيىن ئۆلىمدي باربىر ئۆلىم، سىز قوجايىنىڭىزغا شۇنى ئايتىپ قويىڭ.

ئەلچى نىمە دېيىشنى بىلمەي، ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دېدى:

- يوچۇنلا بىر زامانلار بوپكەتتىغۇ! «زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»، « يېتىمنىڭ ئېغىزى تاشقا تەگسە، بېشى تاشقا تېگەر» دېگەندەك، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ كۆڭلى ئەمدى بىزە ئارام تاپقاندا، نىمە دېگەن دۇشقارچىلىق بۇ!

كىگىز ئۆينىڭ ئىچى گۆرىستان جىملىقىغا چۆمۈلدى. شۇ تاپتا ئۆي ئىگىلىرىمۇ، ئايقىزمۇ « ئەمدى قانداق قىلىش

كېرەك» دېگەن سوئالغا جاۋاب ئويلايتتى. ئايقىز ئۆزىنى بىر ياندا ھېلىقى ئوكۇرداي، بىر ياندا نىياز دورغىدەك ئاچكۆز بۆرىلەر ئارىسىدا قالغان قوزىچاقتەك ھېس قىلاتتى. نىمە دېگەن تار، نىمە دېگەن قورقۇنچلۇق جاھان- ھە! ئۇ يەرمۇ ئوخشاش، بۇ يەرمۇ ئوخشاش. نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت دېگەن شۇ بولسا كېرەك. ئەگەر قىز بولۇپ تۆرەلمىگەن بولسا، مۇنداق دىشۋارچىلىقلارغا دۇچار بولماسمىدىكىن! مۇنداق چاغلاردا، يەرنىڭ ئۈستىدىن ئاستى ياخشىراق. ياق- ياق! قانداقلا بولسا، ياشاش كېرەك. سەپەرقۇلدەك ئاق كۆڭۈل ئاتىنى، رەۋشخان مومايدەك مېھرىبان ئانىنى، ئامانقۇلدەك جان كۆيەر، سادىق دوستنى تاشلاپ نەگە بارغۇلۇق؟! ئامانقۇل ئەمدى ئۆزىنىڭ سادىق دوستىلا ئەمەس، بەلكى ... ھە شۇنداق! ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۈتىدا چورۇق، ئەگلىدە ياغاق تېرە، يېيىشى ئارپا، ئىچىشى كۆجە بولسىمۇ، كۆڭلى بۇلاق سۈيىدەك سۈزۈك، ئۆزى خۇددى قازاق خەلقىدەك مېھماندوست ئەل- يۇرتنى تاشلاپ نەگە كەتكۈلۈك؟! قاتار-قاتار قارىغايلار، چۇرۇقلاپ ئېقىۋاتقان ئەينەكتەك سۈزۈك سۇلار، قوي-قوزىلار يايراپ يۈرگەن بۇ يېشىل مەخمەلدەك بىپايان يايلاقلاردىن يەرنىڭ

ئاستى قانداقسىغا ياخشىراق بولسۇن! ئۇنىڭ ئۈستىگە، رەھمەتلىك جۇماتاي جان ئۈزۈۋېتىپ، ئۆز پىچىقىنى نېمىشقا بەرگەن ئىدى؟ ئامانقۇل بۇ پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېتىپ نىمە دېگەن ئىدى؟ شۇنداق! «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن سوئالغا ئەڭ ياخشى جاۋابنى ئايقىزنىڭ ئۆزىلا تاپالايدۇ ۋە تېپىشى كېرەك.

ئىتلارنىڭ تۈيۈقسىز قاۋاپ كېتىشلىرى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ھەممەيلەننى خىيالدىن ئويغاتتى. ئامانقۇل «يەنە نىمە گەپتۇ» دەپ، تالاغا چىقتى.

ئۈچىنچى باب

بوز ئاتلىق كىشى

قېرىسامۇ ئۆكۈزدەك بويۇنتۇرۇق بويىنۇمدا،
بالا- چاقام مەيتۇنى ھەم قولىمەن ئۆيۈمدە،
ئۆيۈم- مۈلكىم، بار- يوقۇم بارماق بىلەن سانارلىق.
لېكىن، جاپا ساناقسىز، ئاتەشىندە يانارلىق،
جاپالاردىن نىتەيكىم، ماڭا نىجات يوق ئەسلا.
ـــ كىسانى

كەڭلىكنى سۆيگەن ئەقىل يۈرەكنى سىقار...
ـــ ئا.س.پۇشكىن

1

ئون نەچچە قەدەم نېرىدا بىر ئاتلىق كۆرۈندى. ئامانقۇل

ئاپئاق ئايدىڭدا بوز ئاتنى تونۇپ: «دادا، دادا، قارىغىنا كىم كەپتۇ، ئىلدام بول» دېدى۔ دە، ئاتلىقنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان مومايلار ئۆيدىن چىققاندا، بوز ئاتلىق كىشى ئامانقۇل بىلەن پاراڭلىشىپ، ئىشىك تۈۋىگىلا كېپقالغان ئىدى. سەپەرقۇل بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، كەكە ساقال، قاتاڭغۇر كىشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. رەۋىخان موماي «خويمۇ ئوبدان ۋاختىدا كەپسىلا، ئۇكام» دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

مېھمان قىزىق پاراڭ بىلەن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى چىراغ شولىسىدا ئوتتەك پارقىرايتتى. كەڭ ماڭلىيىدىكى چوڭقۇر قورۇقلىرى، ئاپتاپتا قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى، قول۔بىلەكلىرىدىكى كۆپچۈپ چىققان تومۇرلىرى ئۇنىڭ كۆپ جەۋرى۔جاپا چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا، ئامانقۇل بىر تېرە خۇرجۇننى كۆتۈرۈپ كىردى. خۇرجۇننىڭ بىر بېشىدىن ھەرە قوندىغى چىقىپ تۇراتتى. مېھمان خۇرجۇننىڭ ئىككىنچى بېشىدىكى قاتتىق۔قورۇقلار

ئىچىدىن ياغلىققا تۈگۈلگەن بىر نەچچە كاللەك قەنت بىلەن بىر بۇلۇڭ چاينى چىقىرىپ، رەۋىخان موماينىڭ ئالدىغا قويغاچ، «ئاز بولسىمۇ باللىرىنىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلى، ئايلا ئاپا!» دېدى.

رەۋىخان موماي رەھمەت- تازىمىدىن كېيىن، دەرھال قەنتنى چېقىپ، بىر پارچىسىنى ئايقىزغا بەردى.

- بۇ ئايلا قىزىم كىم بولىدۇ؟ - دەپ سورىدى مېھمان.

سەپەرقۇل ئۆتكەن ۋەقەلەرنى باشتىن-ئاخىر سۆزلەپ بەردى. ئارىلاپ-ئارىلاپ گەپ قىستۇرۇپ ئولتۇرغان رەۋىخان موماي باياراق ھېلىقى ئەلچى بىلەن بولغان گەپلەرنى ئېيتىپ، «قارىسىلا ئۇكام، ئادەمنى مۇنداقمۇزە ئانىي ئەتكەن بارمۇ؟» دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى. مېھمان « سەۋرى قىلسىلا ئايلا ئاپا، سەۋرى قىلسىلا» دېدى، ئاندىن، ئايقىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «غەم يېمىسىلە قىزىم! تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوق. ھېلىقى ئوكۇرداي بىلەن نىياز دورغىغا ئوخشىغانلارنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالدى. ئۇيغۇرمۇ، قازاقمۇ، ھەممە پۇقرانىڭ تەقدىرى بىر، نەچچە ۋاقتىن تەڭ يىغلاپ كەلدۇق، ئەمدى كۈلسەكمۇ تەڭ كۈلىمىز. ئەل بار، بىز

بار. ئۆزلەنى قاناتلىققا قاقتۇرماي، تۇمشۇقلۇققا چوقتۇرماي، بىللە ئۆتىمىز» دېدى.

2

بۇ بوز ئاتلىق كىشى تۆمۈر خەلپە ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خەلق ئۇنى كەسپىگە قاراپ «تۆمۈر مۇجاك (ياغاچچى)» دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە، قوزغىلاڭ جەريانىدا، خەلق ئۇنىڭغا «خەلپە»① دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

تۆمۈر خەلپە تەخمىنەن 1871- يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بولغان بوغاز دېگەن يەردە بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۈچ قىز ئىچىدە بىر ئوغۇل ئىدى. دادىسى ئۇنىڭ زېرەكلىكىگە قاراپ، «مۇشۇ بالامنى بولسىمۇ ئوقۇتاي، چوڭ بولغاندا بىرەر مەسچىتكە ئىمام بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئالتە يېشىدىلا مەكتەپكە بەردى، بالا ياخشى ئوقۇشقا باشلىدى، بالاغەتكە يەتكۈچە قۇرئان ساۋاتى چىقىپ، ئانچە-مۇنچە كىتابمۇ ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ

كۆنلەردە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ئىنىسى شاكىر تۇغۇلدى. بىراق، بىرى تۇگمەي بىرى، بىرىگە قوشۇلۇپ مىڭى كېلىۋاتقان ئېغىر ئالۋان-ياساقلار دەستىدىن كۈن كۆرۈش تەسلىشىپ كەتكەچكە، تۆمۈر ئون بەش ييشىدا ئوقۇشنى تاشلاپ، قولىغا كەتمەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمدى، دادىسى « نىمىلا بولسا، ھۈنەرنىڭ بەرىكىتى تولا، ھۈنەر، ھۈنەردىن بەرىكە ئۈنەر» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ياغاچچى دوستى سۇلايمان ئۇستىغا شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەندە، خېلى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ ھۈنەر ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەرىكەت ئەمەس، ئاپەت ئېلىپ كەلدى. شامەخسۇتنىڭ قەسرى-ئايۋان قۇرۇلۇشلىرىغا تۇتۇلۇپ، نەق ئون ئىككى يىل ئۆمرى يېرىم قۇللۇقتا ئۆتتى. ھەتتا ئاي-ئايلاپ ئاتا-ئانىلىرى بىلەن بالا چاقىسىنىڭ يۈزىنىمۇ كۆرەلمەيتتى.

بۇ شۇنداق زامان ئىدىكى، توققۇزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875- يىلى تەختكە ئولتۇرغاندىن باشلاپ، «تارخانلىق جاساق» تۈزۈمىنى ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق بىلەن

يۇرگۈزۈشتە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ۋاقىتلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، قۇمۇل خەلقىنى ئۆزىنىڭ «قۇلى»، قۇمۇل رايونىنى ئۆز «جاسىغى» (ئاتا مىراس زېمىنى) دەپ ھېسابلايتتى؛ مانجۇ خانلىقىدىن بېرىلگەن ئىمتىياز بويىچە، بېيجىڭدىكى خانلىق ھۆكۈمىتىدىن باشقا يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقايسىسىغا ئىتائەت قىلمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالارنى قۇمۇل ئامبىلى سورىسا، يەرلىك خەلقنى شامەخسۇت ئۆزى خالىغىنىچە باشقۇراتتى. ئۇلار خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا، چېرىكلەرگە يەم-بوغۇز، ئوتۇن-سامان بېرىش ۋە باشقا ئالۋاڭلاردىن تاشقىرى، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە قاراشلىق بىرقانچە ئون مىڭ مولۇق تېرىلغۇ يەرگە ئۆز ئۇزۇقى ھەم قورال-سايمانلىرى بىلەن بېرىپ، ھەر ئايدا بەش كۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە، يەر ئىجارىسىدىن تارتىپ سۇ بېجى، تۇر بېجى، جان بېجى، قان بېجى دېگەندەك يىگىرمە ئوتتۇز خىل باج ۋە ئالۋاڭ-ياساقلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا مەجبۇر ئىدى. يامۇلنىڭ قارا چاپانلىق يايلىرى بىلەن ۋاڭنىڭ شاپ بۇرۇت ياساۋۇللىرى يېزىلارغا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى-دە، بىرى

ۋارقىراپ « ئوتتۇن-سامان بەر» دەيتتى، بىرى « ئالۋان كەلدى ماڭ» دەيتتى. بەرمىگەننى ساۋايتتى، ماڭمىغاننى باغلايتتى؛ كۆزدە ياش، يۈزلەردە قان، بوۋاق قالاتتى يىغلاپ، ئانا قالاتتى قاقشاپ، تاغ خەلقىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەس ئىدى. ۋاڭغا قاراشلىق بەش يۈزمىڭ قوي، ئۆچكە، يىگىرمە مىڭ يىلقا، ئوتتۇز مىڭ كالا، سەككىزمىڭ تۆگىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭنىڭ ھەربىر ساغلىقى يىلدا بىر قوزىلىشى، ھەربىر، بايتىلى يىلدا بىر قۇلۇنلىشى، ھەر بىر ئىنىگى يىلدا بىر موزايلىشى، ھەر بىر ھىڭگاك (چىشى) تۆگىسى يىلدا بىر بوتىلىشى لازىم ئىدىكى، ھەرقانداق تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا ئەھۋاللار يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ يىلنىڭ كۈز پەسلىدە بولىدىغان ساناقتا ھەر بىر چىشى مالغا يەنە بىرى قوشۇلۇشى، يەنى مەسلەن، بۇ يىلقى يۈز ساغلىق كېلەر يىلى چوقۇم ئىككى يۈز بولۇشى، ئۇنىڭ بىرەرنىمۇ بۆرە يېمەسلىكى، ئوغرى ئالماسلىقى، جۇت سوقماسلىقى ياكى بىرەرسىمۇ تاغدىن غۇلاپ كەتمەسلىكى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، چوقۇم تۆلەپ بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ ئېتى « تۆمۈر چارۋا» بولۇپ، ھەر يىلنىڭ كۈزلۈكى

بولىدىغان « تۆمۈر چارۋا» سانىقىدا شۇ ھېسابقا توشمىغان چارۋىنىڭ تۆلىگى ئۆچۈن يۈزلىگەن مالچىلار خانىۋەيران بولۇپ، بەزىلىرى ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلۇپ كېتەتتى.

دىخاننىڭ ھالى ئۇنداق، چارۋىچىنىڭ كۈنى مۇنداق بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلق:

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم.
شامەخسۇت زامانىدا،
قات-قات كەلدى بۇ زۇلۇم...

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋاڭلار ئېغىر بولدى.
قات-قات تېگىپ قامچىلار،
دۈمبىلەر يېغىر بولدى.

دەپ زار- زار قاقشايتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ يەرلىك خەلقنى خالىغىنىچە قاماش، پالاش،

مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ھەتتا ئۆلتۈرۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇڭا ئۇچۇن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆز ھاياتىنىڭ ئىگە بولالمايتتى.

ھاراق دېگەن ئاچچىق نىمە، شىك-شىك قاينايدۇ،
چىڭگاك غوجام كايىپ قالسا، نومغا پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئېتىپ سالمىسا،
چۆچۈردەك بەش بالامنى يېتىم قويمىسا.

لېكىن، « بوغۇزلايمەن دېسە، قويمۇ تېپىرلايدۇ» دېگىنىدەك، ئاخىرى، خەلق بۇ زۇلۇملارغا چىدىماي قوزغىلىشقا باشلىدى.

1907- يىلى، ئەمدىلا ئەتىياز كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر سۇباتلىق كىشى ئۆز يېقىنلىرىدىن تۆت-بەش كىشىنى يىغىپ : « ھەي بۇرادەرلەر، پىچاق گۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە ، سۆڭەكتىن ئۆتۈپ يىلىككە يەتتىغۇ! ئېيتىڭلارچۇ، مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىمىزمۇ؟» دېدى. بۇ تورپاق جەمەتىدىن موللاراجى دېگەن كىشى ئىدى.

- راست ئېيتىسەن، - دېدى دۇگامەت دېگەن كىشى - ئۈرۈمچىدىن يېڭى ئامبال كەپتۇدەك. ئاۋۋال شۇنىڭغا ئەرز سۇنۇپ باقساق، قانداق بولۇركىن!؟

- ئاق ئىت، كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت. ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئامبال بىزنىڭ ئەرزىمىزگە قۇلاق سالامتى! - دېدى ياشراق بىرى.

- ئۇنداقلا دەپ كەتمىسلە، - دېدى بايىقى دۇگامەت دېگەن كىشى، - بۇ ئامبال قۇمۇلغا كېلىپ، ئۈچىنچى كۈنىلا شەن يامۇلنىڭ سولاقخانىسىدىكى گۇناھكارلاردىن گەپ سوراپتىمىش، ئۇگال بوپتۇ دەپ تۆت كىشىنى چىقىرىۋېتىپتىمىش.

- ئۆزىنىڭ خىتايلىرىنى چىقىرىۋەتكەندۇزە!

- ياق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بولتۇر شامەخسۇت سولىتىۋەتكەن قارىسۇلۇق بوسۇق ئۇستىمۇ بار ئىمىش.

- ئالەم تەكشى ئەمەس .ئىمانى بولمىغان بىلەن ئىنساۋى باردۇر. تەلىيىمىزنى سىناپ باقمايمىزمۇ،- دېدى تورپاق موللاراجى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل خەلقى نامىدىن تورپاق موللاراجى

باشلىق قىرىق-ئەللىك كىشى بارماقلىرىنى بېسىپ، يېڭى ئامبالغا خەنزۇچە ئەرز خەت سۇنۇشتى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن، يېڭى ئامبال تورپاق موللاراجى باشلىق ئۈچ كىشىنى قىچقارتىپ، ئۆزىنىڭ تۇڭچىسى (تەرجىمانى) ئارقىلىق مۇنداق دېدى:

- تەلۋىڭلار ئورۇنلۇق، بۇ يەردىلا ئەمەس، ئىچكىرىدىمۇ، پۇقرالارنىڭ كۆڭلى ئېغىر، مەن سىلەرنىڭ تەرىپىڭلاردا تۇرىمەن. ئەمما لېكىن، شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ كۈچۈم يەتمەيدۇ. ھەر ھالدا، مەن بۇ تەلۋىڭلارنى مەلۇم قىلىپ كۆرەي. ياخشىسى، سىلەرمۇ، ۋاڭغا ئەرز خەت تۇتۇڭلار. بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەيلى.

- ئەرز خەت تۇتمىدى دەملا! تولا يىغلاپ، كۆزىمىزنىڭ يېشىمۇ قۇرۇپ كېتەي دېدى، بىزنىڭ. ئەرز خەتلىرىمىز ئوردا بەگلىرىنىڭ يانچۇغىدىلا تىتىلىپ تۈگەيدۇ. - دېدى تورپاق موللاراجى رەنجىشلىك بىلەن.

- مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرانىڭ ئەرز-دادى بولسا، ئۆزۈمگە مەلۇم قىلسۇن دەپ، پات-پات ئوردا راۋىقىغا چىقىپ، خەلققە كۆرۈنۈپ تۇرامىشقۇ؟ - دېدى. ئامبال

كۆلۈمسىرەپ.

دەرۋەقە، شامەخسۇت ۋاڭ قەدىمكى ئادىل پادىشاھلارنى دوراپ، شۇنداقمۇ قىلاتتى. ئەرز-دادى بارلار ئەرز خەتلىرىنى بېشىدىن ئېگىز تۇتقان پېتى راۋاقنىڭ ئۇدۇلىدا تەزىم قىلىپ تۇراتتى. شامەخسۇت ئېگىز راۋاقتا چىققاندا، كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كالىرىنى① چىقىرىپ، ئەرز خەتلىرىنى ئالدۇرۇپ كىرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئىشلار بولسا، بەگلىرىنىڭ دەرھال بىر تەرەپ قىلىشقا تاپشۇراتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئىشلار بولسا، ئەرز خەت تۇتقانلار جازاغا تارتىلاتتى. بۇنىڭ تېگىنى ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قېتىممۇ، ئامبالنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تورپاق موللاراجى باشلىق كىشىلەر ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسىگە يۇڭ قەلەم بىلەن يېزىلغان تەلەپنامىنى خادا ياغاچقا بىكىتىپ، ۋاڭنىڭ راۋىقىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، سىپىلنىڭ سىرتىغا قاداپ قويىدى ۋە ئۇنى ھەر كۈنى ئون-يىگىرمە كىشى قوغداپ تۇراتتى.

بىراق، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ تەلەپنامىنىڭ مەزمۇنىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ

بولغاچقا، خېلى كۈنلەرگىچە راۋاقتا چىقمىدى. بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن راۋاقتا چىقتى-دە، پەستە قاراپ تۇرغان خەلققە قاراپ، مەسخىرە بىلەن كۈلۈشكە باشلىدى. جىنىدىن تويۇپ تۇرغان خەلقمۇ بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، شامەخسۇت ۋاڭنى مەسخىرە قىلدى. شامەخسۇت ۋاڭ كايىپ كېتىپ، مۇھاپىزەتچىلىرىگە: « نىمە قاراپ تۇرۇۋىسەن، ئات!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىلتىقلار تاراسلاپ، ئادەملەر يىغىلىشقا باشلىدى. قىيقاس-چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىردەم ئىچىدە خەلق توپى كۆپىيىپ، غەزەپلىك نىدالار ياڭراشقا باشلىدى. تورپاق موللاراجى ئېگىز قىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق تۈگۈلگەن مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:

- ھاي خالايىق، بۇ ھاقارەتنى كۆردۈڭلارمۇ؟ ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەن دېگەن شۇ ئەمەسمۇ ؟ قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى نىمە قىلغۇلۇق؟!

- نىمە قىلارىمىزنى شامەخسۇت ئەمدى كۆرسۇن. مۇنداق تىرىك يۈرگەندىن، مۇشت ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى، قېنى باشلا بىزنى، - دېدى خەلق قوللىرىغا تاياق-توقماق ئېلىپ. ئاساسي

رەھبەرلىرى تورپاق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن «تورپاق يىغىلىقى» دەپ ئاتالغان بۇ دىخانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق باشلاندى. خەلق توپى بىردىنلا سۈرەن-چۇقان بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا يۈگۈردى. ئوردىنىڭ قىلىن تۆمۈر دەرۋازىلىرى تاقالدى. قىيقاس-چۇقان پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ، خەلق توپى بارغانسېرى ئۇلغايدى. تۆمۈرمۇ پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، سەپكە قوشۇلدى. خەلق قازاندەك قايناپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش-كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. شامەخسۇت ئۇزۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۈكچەكلىرىنى قىلىچ-مىلتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى، ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قوقاتماقچى بولغان كۆكا ئىتلاردەك، چاڭ-توزان ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

شامەخسۇت «باغلاقتىكى ئىت ئوۋغا يارىماپتۇ» دېگەن شۇ دەپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ساقاللىرىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرھال ئۇرۇمچىدىكى جاڭجۈڭدىن ياردەمگە چېرىك سورىدى. جاڭجۈڭ بارىكۆلدىكى چېرىكلىرىنى بۇيرۇدى. بۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى بارىكۆلدىكى لەشكەر بېشى يى شىڭفۇ شەھەر سېپىلىنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، شامەخسۇتنى قوغدىماقچى

بولدى. خەلق توپى خۇددى غەزەپلەنگەن شىردەك شەھەر دەرۋازىسىغا ئۆزىنى ئۇردى. شۇ چاغدا، تۆمۈرنىڭ ئالدىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان قارا توختى دېگەن يىگىت بېشى بىلەن دەرۋازىغا قىسىلىپ قالدى، كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقۇچە قانغا مىلەنگەن باشسىز تەن دەرۋازا سىرتىدا قالدى. سېپىل ئۈستىدىن ئوق يامغۇرى ياغدى. پەرەڭ مىلتىقلاردىن ئېتىلىۋاتقان ئوقۇقا تاياق-توقماق بىلەن قانداق بەرداشلىق بەرگىلى بولسۇن!

بىردەم ئىچىدە قارا يەر قىپقىزىل قان بىلەن بويالدى. قان... قان... بۇلاقتەك بۇلدۇقلىغان قان. خەلق توپى قان ئىچىدە قېلىپ، ھەركىم ئۆز بېشىنى قوغداشقا ئالدىرىدى. مانجۇ چېرىكلىرى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز يەر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى. يەنە قان، يەنە قان! شامەخسۇت ئېگىز ئوردا ئۈستىدە تۇرۇپ، سېپايىلىك بىلەن ساقىلىنى سىلاپ كۈلەتتى. ئۇنىڭ قان دەرياسى بويىدا تاماشا كۆرۈپ، خۇددى چۆچەكلەردىكى يالماۋۇزلاردەك قاقاقلاپ كۈلۈشى خەلقنىڭ بىر ئاچچىقىغا مىڭ ئاچچىق قوشتى، خەلق خۇددى ياربدار شىر ئۆز بەدىنىدىكى قانلىرىنى يالاپ-يۇتۇپ، يەنە ھەملە قىلغاندەك، باشقىدىن

توپلىنىپ، جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

دەل شۇ چاغدا مانجۇ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ تۇتقىلى كېلىۋاتقان ياڭ زېڭشىڭ قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپنى كۆرگەن بۇ قېرى تۈلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شامەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى-دە، مۇنداق دېدى:

- چېرىكلىرىمىزنىڭ قىلىچى ھەرقانچە ئۆتكۈر بولسىمۇ، مۇنچە خەقنى قىرىپ تۈگەتكىلى بولاتتىمۇ؟! مۇبادا قىرىپ تۈگەتكىلى بولغان تەقدىردىمۇ، سىزنىڭ بىپايان يەرلىرىڭىزنى كىم تېرىپ، سان-ساناقسىز ماللىرىڭىزنى كىم باقىدۇ؟ قوشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ دەپتىكەن. بۇ ئىشنى ماڭا كۆيۈپ بېرىڭ، گەپ بىلەن تۈگىتىمەن.

ئەسەبىيلىك بىلەن كۆلۈپ تۇرسىمۇ، خەلق غەزىپىدىن ئىچىدە قان يۇتۇۋاتقان شامەخسۇت ياڭ زېڭشىڭغا توققۇز تەزىم قىلىپ، رازىلىق بەردى. ياڭ زېڭشىڭ خالايىققا چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ: « سىلەرگە ئۇۋال بوپتۇ، تەلىۋىڭلار ھەق ئىكەن. كېلىڭلار، ھەرقانداق ئىش بولسا، گەپ بىلەن تۈگىتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق

كېلىشىم ھاسىل قىلدى. بۇ كېلىشىمنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كەڭلىكى ئاتمىش سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدىغان بىر پارچە يېسى قارا تاشقا «بۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شامەخسۇت ۋاڭغا قاراشلىق پۇقرالار ئوردىغا ھەر ئايدا پەقەت ئۈچ كۈنلا ئالۋان قىلىپ بېرىدۇ، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرالارغا بۇندىن باشقا ئالۋان سالمايدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئۇيغۇرچە-خەنزۇچە خەت ئويدۇرۇپ ئوردا قوق ئالدىغا ئورنىتىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قايىنىغان قازانغا سوغۇق سۇ قويۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.

ياك زىڭشىڭ شامەخسۇتتىن نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش مۇكاپات ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە ماڭدى. «بۇ يالاڭئاياقلار كۆرىدىغىنىنى ئەمدى كۆرسۇن» دىدى شامەخسۇت قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنى دەرھال جازالاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

شۇنىڭ بىلەن قان ئۇستىگە يەنە قان تۆكۈلۈپ كىچىككىنە قۇمۇل قىيامەت دەھشىتىدە قالدى.

مانا، قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئوزغوجا غوجامنىيازلارنىڭ سىپىل دەرۋازىسىغا

ئېسىلغان قانلىق بېشى! مانا، قانغا مىلەنگەن تۆت پارچە ئەمەت. ئۇ قوزغىلاڭدا كاتىپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، يى شىڭفۇ ئۇنىڭ قېنىغا جىگەرمۇسىنى مىلاپ يىمەكتە... مانا، قوزغىلاڭچىلارغا قىلىچ سوقۇپ بەرگەن ئاكا-ئۇكا يۈسۈپ ۋە يۇنۇس ئۇستىلار، ئۇلارنى ئۆزى سوققان قىلىچ بىلەن قانغا بوياشقان! مانا قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان، قىرىق غولدا ئۆرۈلگاندىن كېيىن، نومغا سۆرگۈن قىلىنىپ يول ئۈستىدە جان بەرگەن! يەنە كىملەر، يەنە كىملەر... بىرمۇنچە كىشىلەر شامەخسۇت بىلەن يى شىڭفۇنىڭ قىلىچىدىن بېشىنى قاچۇرۇپ يىراق ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، 1907-يىلى ئەتىيازدا باشلانغان «تورپاق يېغىلىغى» شۇ يىلىنىڭ ياز ئوتتۇرىلىرىدا جاللاتلارنىڭ قىلىچى بىلەن قانغا پاتۇرۇلدى.

- بالام، - دىدى تۆمۈرنىڭ دادىسى، - ئەمدى ئىش بولمىدى، قاراپ تۇرۇپ، ئۆلۈشنىڭ ئورنى يوق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭنى ئەپقاچ. بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە ئۆلۈم دىگەن نىمە قارغۇ تۆگىگە ئوخشاپ قالدى. ئۇدۇل كەلگەننى ئايىماي چەيلەپ تاشلايدۇ.

3

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە قېچىپ كېلىپ، ئەتىسىلا يەنە بىر قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىدى بولدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان مانجۇ چېرىكلىرى دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇلۇپ، قوللىرى باغلانغان ئىككى كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ كوچىدىن ئۆتىۋاتقاندا، يۈزلىگەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈشتى؛ تۆمۈر خەلپە بىر قاراپلا يارتا غوجىمەت بىلەن دالىچى ئىبراھىمنى تونۇپ قالدى، بۇ ئىككەيلەن بايىقى قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە خەلق تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئون ئىككى ۋەكىلنىڭ باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار مانجۇ خانىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى ـ مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۋاغا شامەخسۇت ئۈستىدىن ئەرز قىلغىلى كەلگەن ئىدى. چېرىكلەر ئۇلارنى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرق دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ چىقتى ـ دە، بىردەمدىلا بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

تۆمۈر خەلپە دۆڭ كۆرۈكتىكى ھارۋىكەشلەر دېڭىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا دوقمۇشتا ـ دوقمۇشتا توپلىنىپ، تۆت

بۇرجەكلىك يوغان قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلانلارنى ئوقۇۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئارىغا سىقىلىپ كىرىپ، خەنزۇ-ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا يېزىلغان يوغان خەتلىك جازا ئېلانىنى كۆردى. مەلۇم بولدىكى، يەنە شۇ شامەخسۇتنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن، جاڭجۇڭ يامۇل بۇ ئىككىيلەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ھەمراللىرىدىن بىر نەچچىسىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماققا ئېلىپتۇ، بىر نەچچىسىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىپتۇ.

بىر ئايدىن كېيىن، يەنە بىر قانلىق ۋەقە ئۇرۇمچى خەلقىنى ئېغىر مۇسىبەتكە سالدى: يەنە شۇ مانجۇ چېرىكلىرى قولتۇغىدىن ئىزىلىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا كەش كىيگەن بىر كىشىنى بايىقى شەرقى دەرۋازا تەرەپكە ھەيدەپ مېڭىشتى. ئۇ كىشىنىڭمۇ قوللىرى باغلاقلىق، دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇقلۇق ئىدى. تۆمۈر خەلپە بۇ كىشىنى تونۇمىدى. بۇ كىم بولغىيدى؟ كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ كىشى تېخى يېقىندىلا قۇمۇلغا تەيىنلىنىپ بارغان ھېلىقى ئامبال بولۇپ قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا ھېسداشلىق بىلدۈرگەنلىكى، بولۇپمۇ ئۆزى «خانلىق ھۆكۈمەت مەمۇرى

تۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانىغا قارشى بولۇۋاتقان «توپىلاڭ» لارنىڭ خەۋەرلىرىنى پۇقرالارغا تارقىتىپ، شىنجاڭدىمۇ خانلىققا قارشى مەلۇم ھەركەتلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن جاڭجۇڭ يامۇل تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

يىرىم يىل ئىچىدە، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر، بۇ تۆكۈلۈۋاتقان قىپ-قىزىل قانلار تۆمۈر خەلپىنى باشقىچە بىر ئادەم قىلىپ قويىدى. ئۇ، نىمىنىدۇر خىيال قىلاتتى، نىمىنىدۇ ئىستەپ تاپقۇسى كېلەتتى، ئۆز يۈرىكىنىڭ نىمىگىدۇ تەلپۈنىۋاتقانلىقىنى سېزەتتى. شۇنداق خىياللار بىلەن يۈرۈپ ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېلىنىۋاتقان يوغان بىر بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىككى يىللىق ئۆمرىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قالدى. ئەمما، بۇ بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىشلەپ يۈرۈپ تۇرپانلىق مۆيدىن، ئۈرۈمچىلىك گامازا تۇڭگاندەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، جان دوست بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلار بىلەن پاراڭلاشقاندا، ئۆز ئارىلىرىدا قانداقتۇر بىر ئوخشاشلىق بارلىقىنى سېزەتتى. قاياققىدۇ كېتىشىۋاتقان بىر كارۋانغا قوشۇلۇپ، ئۇچەيلەن بىللە كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. بۇ كارۋاننىڭ نەگە بېرىپ، نەدە

توختايدىغانلىقىنى بىلمىسمۇ، زادى ئايرىلماسلىقنىڭ لازىملىقىنى چۈشەنگەندەك بولاتتى.

شۇ ئارىدا يەنى 1909-يىلى 26-ماي كۈنى ئۈرۈمچى ئاھالىسىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى قىزىل بۈت (ھازىرقى خۇڭسەن تېغىنىڭ چوققىسىدا بۈت بار ئىدى) ئالدىغا توپلىنىپ مانجۇ خانىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزدى. تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ گامازا تۇڭگان ۋە مۆيدىنلەر بىلەن بىللە نامايىشچىلار سېپىگە قانداق قىلىپ كىرىپ قالغانلىقىنى بىلمەي قالدى. بىر چاغدا، چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. مەيدان قانغا بويالدى. خەلق توپى تارالدى. ئۈچەيلەن قېچىپ كېتىۋېتىپ، مۆيدىنىنىڭ ئاقساۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە گامازا تۇڭگانىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى ھاپاش قىلدى-دە، گامازا تۇڭگانىنىڭ ئۆيىگە ئەپكەلدى. گامازا تۇڭگانىنىڭ ئانىسى بىر نىملەرنى سۈركەپ يارىنى تاڭدى.

شۇ يىلنىڭ كۈزلۈكى تاۋۇز چاغىنىدا گامازا تۇڭگان تۆمۈر بىلەن مۆيدىنىنى ئۆز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى. ئۆيدە بىر يات كىشى ئولتۇراتتى. ئۇكىشمۇ، ھېلىقى چىپىلىپ كەتكەن

قۇمۇل ئامبىلىغا ئوخشاش قولتىغىدىن ئىزىملىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن ئۇزۇن بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەم ئۇلار بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. گامازا تۇڭگان ئۇنىڭ گېپىنى ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈپ بېرەتتى. مەلۇم بولۇشىچە، ئىچكىرىسىدە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقاندەك، بۇ ئىشلارغا سۇك جۇڭشەن دىگەن كىشى يولباشچىلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەقسىدى مانجۇ خانلىقىنى ئۆرۈپ تاشلاپ «مىنگو» قۇرۇش ۋە يەرگە ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تەقسىمەش ئىكەن. «مىنگو» دىگەن سۆزنى گامازا تۇڭگان ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈيەلمىدى. شۇڭا:

- مىنگو دىگەن نىمە؟- دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

ھېلىقى كىشىنىڭ قايتا چۈشەندۈرۈشىچە، مىنگو دىگەن پۇقرارلار ئۆزى قۇرىدىغان دۆلەت دىگەن بولارمىش، دۆلەت باشلىغىنى پۇقرالار ئۆزى سايلارمىش، ھازىرقىدەك بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار تۈگەرمىش.

- ئۇنداقتا، - دىدى تۆمۈر، - بىزمۇ، شامەخسۇتنى ئۆرۈۋەتسەك، ۋاڭلىق تۈگەيدىكەندە! ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەپيۈنكەش نەزەر ۋاڭ بولمەن دەپ سۆرەن سالمايدىكەن.

- دەل شۇنداق- دېدى ھېلىقى كىشى.

- ئۇ ئەپيۇنكەش ۋاڭ غوجا بولالمىسا، ئەپيۇنغا پۇلنى نەدىن تاپۇر؟- دېدى مۆيدىن چاقچاق قىلىپ.

- خۇڭمياۋزىنغا كەلسە مەن پۇل تېپىپ بېرىدۇ، - دېدى گامازا تۇڭگان. ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا تۆمۈر خەلپە « نوغاي مەسچىت» قارمىقىدىكى تۇرار جايلار قۇرۇلۇشىدا مەدىكارلىقتا ئىشلەپ يۈرۈپ، بىر تاتار مۇئەللىم بىلەن تونۇشۇپ قالدى. بۇ قاغشالىق كەلگەن خۇشپىچىم يىگىتنى ھەيدەر ئەپەندى دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلار بارا-بارا دوستلىشىپ كەتتى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇللۇق ئىكەنلىكىنى بىلگەچ، بىر كۈنى «تورپاق يىغىلىقى» توغرىسىدا گەپ سوراپ قالدى. تۆمۈر بۇ يىغىلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلى سۆزلەپ كېلىپ يىغلىۋېتىپ قىلىشتىكى تۆپ سەۋەپ « خەلق قۇرۇق قول ئىدى» دېدى. ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، مىسال تەرىقىسىدە 1905-يىلى روسىيەنىڭ پېتىرگرات شەھرىدە بولغان «قانلىق يەكشەنبە» ۋەقەسىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن

قورال بىلەن بىللە بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ مۇنداق دېدى: « سىلەر ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك خەلق ئىدىڭلار، تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلىقلەر ئىچىدە سىلەر يېزىقنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق نۇرغۇن تۈركى خەلىقلەرگە ئورتاق يېزىق بولۇپ قالغان، ھازىرقى موڭغۇل يېزىقىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاجايىپ زور ئالىملار يېتىشكەن. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، پۈتۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىلىم-پەن ئۆگىتىش ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تاتار خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن.»

- ئەمدى بىز سىزدىن ئۆگىنىمىز، - دېدى تۆمۈر.

- ئەگەر ھەر مىللەت باللىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىر ئاز ھەسسە قوشالىسام، بەختىيار بولار ئىدىم، - دېدى ھەيدەر ئەپەندى.

- سىزنىڭ بالىڭىز بارمۇ؟

- تېخى ئۆيلەنگىنىم يوق. نېسىپ بولسا، ئۇيغۇرلارغا

كۆيئوغۇل بولماقچىمەن.

ھەر ئىككەيلەن سەمىمىي كۈلۈشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇرۇمچى قىشتا ئىس-تۈتەك، ئەتىيازدا پاتقاق، كۈزدە بوران-يامغۇر، قىشتا قاردىن بىرى كېلەلمەيدىغان بىر شەھەر بولىشىغا قارىماي، تۆمۈرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بارغانسېرى خىيالچان بولۇپ قالدى. گاھى كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى قاتتىق سىقىلغاندەك بولۇپ، نېمىندۇ ئىستەيتتى. نېمىگىدۇ ئىنتىلەتتى. پات-پاتلا « نېمە قىلىش كېرەك؟» دەپ ئۆزىدىن سورايتتى.

«ھەي تورپاقلار، ھىممىتىڭلار چوڭ ئىدى. نىيىتىڭلار ئۇلۇغ ئىدى. ئەمما، شەھەر يېزىلىرىدىلا تۇرۇۋالماي، تاققا چىقساڭلار، يا بولمىسا، تاغلىقلار بىلەن بىر بولساڭلار ئىش بۆلەكچە بولۇركەندۇق. چېقىن تاغدا كۆپرەك چاقىدۇ، قارا بۇلۇت قويۇق يەردە ھاۋا قاتتىقراق گۈلدۈرلەيدۇ ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۇستىگە تاغدا مەرگەن كۆپ. قارا مىلتىق بولسىمۇ، مىلتىقتە! شامەخسۇتنىڭ گاك مىلتىقلىرىغا تاياق-توخماق بىلەن تەڭ كەلگىلى بولۇرمىدى؟ ئەجەپ ئىش بوپتىكەن، قارا

تاشقا ئۇيۇپ قويغان خەتكىمۇ چىن پۈتكىلى بولۇرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ تاش شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى ئالدىدا تۇرسا، نىمە قىلىمەن دىسە، قىلىشۇرمەمدۇ؟ خەير... ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ!...»

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆز خىياللىرىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ئەنە شۇ ئىدى.

قىش چىقىپ ئەتىياز كىرەي دەپ قالغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىردىن خەت كەلدى: بوۋاي قاتتىق ئاغرىپ، يىتىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىنى تىزلەتتى. ئۇ، قۇمۇلغا بارغاندا بوۋاي ئالىلقاچان يەرلىكىدە يىتىپ بولغان ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، مومايمۇ قازا تاپتى. مىيىت ئۇزىتىش ۋە نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ ئاكا-ئۇكىلار قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىرقى بىر ئىتىز يىرى بىلەن ئەسكى تاملىقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ بەگ-ئەمەلدارلىرىغا « ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قول سەمرىسە، غوجىسىغا يانىدۇ، پۇقرا دىگەننى گەجگىسىدىن بىسىپ، قىمىرلىيالمايدىغان قىلىش لازىم. ئايدا بەش كۈنلۈك ئالۋاڭنى ئىغىر كۆرگەن بولسا، ئەمدى يەتتە

كۈن ئالۋاڭ قىلدۇرۇۋىلار، بولمىسا يىغلىقتا تارتقان چىقىملىرىمنى قانداق تۆلىتىپ ئالىمەن» دەپ يىغىغى يارلىق چۇشۇردى. ئەلنىڭ كۈنى تىخىمۇ قارىيىپ، بىشىدا كىچە-كۈندۈز تۇگمەن چۆرگىلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭدىن كىيىن، تۆمۈر ئىنىسى شاكىر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىگىمىز قالمىدى. تاقىقا چىقىپ كىتەيلى، ھىچ بولمىسا، ياتقىلى ئۆڭكۈر، قالىغىلى شۇپۇر، ئىشەككە سامان، قورساققا توپان تىپىلۇر، دەپ، ئۆي-ماكانسىز قالغان بالا-چاقىلىرىنى قوراي دىگەن تاققا كۆچۈرۈپ كەتتى.

4

قوراي ـــ قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى مەركىزىگە جايلاشقان تاغلىق يىزا. ئۇنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپى ئىگىز تاغ تىزمىلىرىدىن، غەرپ ۋە جەنۇپ تەرىپى ئىدىرلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇچاغلاردا ئىرغايتۇ، قىزىلىيار، قوراي، نىرىن، تۆرۈك، كۆشۈتە دىگەن ئالتە مەھەللە بىر

دورغىلىق يەر بولۇپ، ئومۇمى نامى «قوراي» دەپ ئاتىلاتتى. كۆشۆتىدىن باشقا مەھەللىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈرتى دىگەن تاغدىن كېلىدىغان ئېقىن بويلاپ، بىر غولغا جايلاشقان ئىدى. بۇ ئىقلىمى مۆتىدىل، ھۆل-يېغىن كۆپ، يازلىقى قاتتىق ئىسسىقتىن، قىشلىقى ئاچچىق سوغاقتىن خالىراق يەر بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە مال بېقىشقا ئەپلىك ئىدى. بىراق، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئۇلاقلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. دېھقانلار ئاساسەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى. ئومۇمى نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىدى. ئاھالە ئاتمىش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇمۇل بازىرىغا كۆتەك ھارۋىلاردا ئوتۇن، تەڭنە ئاپىرىپ سېتىپ، بىر قىسىم ئېھتىياجىنى تەمىن قىلاتتى.

نېسۋېسىز بېلىقچى باغدات دەرياسىدىمۇ بېلىق تۇتالماس، ئەجەلسىز بېلىق قۇرۇقلۇقتىمۇ ئۆلمەس، دىگەندەك، تۆمۈر ئائىلىسى، قورايغا كەلگەندىن بىرى بىرئاز ھاللىنىپ قالدى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ياغاچچىلىقى ئوبدان ئەسقاتتى. بىراق، ئۆزى زادى تىنىچ تۇرالمايتتى، ئۇنىڭ يۈرىكى قەپەزدىكى قۇشتەك

تىپىرلايتتى، ئۇ قانداقتۇر بىر ئىش قىلماقچى، ئىش قىلىغاندىمۇ، ئانچە-مۇنچە ئەمەس، قۇمۇل زىمىنىدا ئۈچ ئەسىردىن كۆپرەك يىلتىز تارتقان ۋاقلىقنى، بۇ ۋاقلىقنىڭ ھەممىدىن ئۈزۈن ھۆكۈم سۈرگەن، ھەممىدىن قاتتىق قول ۋەكىلى شامەخسۇتنى تەختىدىن ئۆرۈۋەتمەكچى. بۇ ئاسان گەپ ئەمەس!

يالغۇز ئاتنىڭ نەدە چېكى چىققان بار؟ شۇڭا، تۆمۈر كىينچىرەك ئىگە بولغان بوز ئىتىغا ياغاچچىلىق جابدۇقلىرى سىلىنغان تىرە خۇرجۇننى ئارتىپ، بىرەر يىل ئىچىدە قورايىدىن باشقا تاغ رايونلىرىنىمۇ ئارىلاپ چىقتى. نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن مۇڭداشتى. پۈتىغا چورۇق تارتىپ، تېرە شالۋۇر كىيىپ يۈرىدىغان بۇ ئادەملەر ئىچىدىن ئاجايىپ زېھنى ئوچۇق، غەيرەتلىك، ئالىجاناپ كىشىلەرنى تېپىپ، ئۇلار بىلەن دوستلاشتى. پۈتۈن كەمبەغەللەر، ھەتتا ھاللىقراق كىشىلەرمۇ، شامەخسۇتتىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. نىرىنكىرلىق سەپەر قول بىلەن نۇرۇل بوۋىلارمۇ، ئەنە شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلاردىن ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگىچە تېخى ئاڭلاپ باقمىغان ئاجايىپ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ كۆزى ئېچىلدى. مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا تېخىمۇ ئىشەندى.

ئەمدى بارىكۆلگىمۇ بېرىپ كېلىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بارىكۆل مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇھىم ئۈۋىسى بولۇپ، «تورپاق يىغىلىقى»نى قانلىق قىلىچى بىلەن باستۇرغان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ بارىكۆلدىن كەلتۈرۈلگەنلىكىنى تۆمۈر خەلپە ئوبدان بىلەتتى. قاچاندۇ بىر چاغلاردا بارىكۆلدە تۆگىچىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ يۈرگەن ئەشرەپ شاڭيو دىگەن كىشى ئىككى يىل ئالدىدا شامەخسۇتنىڭ غەزنۋىگە ئۇچراپ شاڭيۇلۇقتىن ئايرىلىپ قالغاچقا، شامەخسۇت دىسە ئۇنىڭ قويقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ، بارىكۆلدىكى چېرىك يامۇلغا هاراق، تاماكا، كۆكتات تېپىپ بېرىپ يۈرگەچكە چېرىك باشلىقلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بولۇۋالغان ئىدى. تۆمۈر ئەنە شۇ ئەشرەپ شاڭيۇ ئارقىلىق چېرىكلەرنىڭ ئەهۋالىنى ئۇقۇش مەقسىتىدە بارىكۆلگە بارماقچى بولغان ۋە سەپەر قوللار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈش نىيىتىدە بوگۈن نېرىنكىرغا كەلگەن ئىدى.

بايا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە ئايىقىزنىڭ كۆڭلىنى ياساپ بەزى گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، سەپەر قول بىلەن پاراڭغا چۈشتى. گەپ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ بارىكۆلگە نىمىشقا كېتىۋاتقانلىغىنى ئېيتقاندا سەپەرقول: «ئوبدان خىيال قىپسەن ئۇكام، ئەشرەپ شاڭيۇ چوقۇم بىزگە قارىشىدۇ» دىدى. شۇ

ئارىدا، رەۋشخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ: « ئۇكام تۆمۈر ئاخۇن، ئەتە نىياز دورغىنىڭ كىشىلىرى كەلسە، نىمە دىگۈلۈك؟» دىدى.

- قىززىقكەنسەن ئىنە! - دىدى قىزىشىپ كەتكەن ئامانقۇل، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، - نىمە دىگۈلۈك دىگىنىڭ نىمىسى؟ بىز ئۇنىڭغا قىز قەرزىمدۇق. ئەتە ئۇ مۇرتەتلەر كېلىپ باقسۇنچۇ، جاجىسىنى ئۆزەم بېرىمەن.

- بۇ گېپىڭغۇ توغرا، - دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ، - كونىلار تەدبىرىڭ قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولار دەپتىكەن، بىزمۇ، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەندەك، بىر ئامال تاپمايمىزمۇ؟!

- نىمە ئامال؟- دىدى ئامانقۇل يەنە ئالدىراپ.

شۇ چاغدا، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇپ:

- بۇنىڭ ئامالىنى ئۆزۈم قىلايىن، - دەپ تالاغا ماڭدى.

ھەممىسى ھەيران بولۇپ قاراشتى. رەۋشخان مومايمۇ ئەنسىرەپ، دەرھال ئارقىسىدىن تالاغا چىقتى.

تۆتىنچى باپ

كۆچ سىنىشىشتىن كېيىن

يىقىلغان چېلىشقا تويماس،
بەدنىيەت خۇيىنى قويماس.
ــــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، نىياز دورغىنىڭ كىگىز شىرداقلار بىلەن بېزەلگەن تام ئۆيىدىمۇ، ئايقىزنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە جىددى پاراڭ بولۇۋاتاتتى. ئىگىز پايىلىق قارا چىراق ئۆينىڭ ئىچىنى خىلىلا يورۇتۇپ تۇراتتى.

- ئورۇق ئۆينىڭ پوقى چوڭ، دەپ، بۇ گادايلارنىڭ گېپى بەكلا يوغانغۇ! سەپەر قۇل دىگەن قېرى تېجىمەل نىمە بولدۇم

دەيدىكەن؟ ـ دېدى نىياز دورغا غاجىلاپ بولالمىغان سۆڭەكنى زەردە بىلەن داستىخانغا تاشلاپ. ئاندىن داستىخاننىڭ بىر بۇرجىكىدە ئاچكۆزلۈك بىلەن گۆش يەپ ئولتۇرغان كىشىگە ھۆمىيىپ قويدى. بۇ، بايا سەپەر قۇلنىڭ ئۆيىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمەت كورۇك دېگەن كىشى ئىدى.

ـ شۇنى دېمەمدىلا دورغام، ـ دېدى ئەمەت كورۇك، ـ ھېلىقى ئامانقۇل دېگەن ھارامزەدىنىڭ ماڭا مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرسىلە تېخى.

ـ خوپ قىپتۇ. پوقنى ئوتتۇردىن بۆلەلمەي، مۇشۇكتەك مىياڭلاپ كەلگۈچە، ئەدىۋىنى بېرىپ قويساڭ بولمامدۇ! شۈڭىمۈزە، سېنىڭ ئېتىڭ ئەمەت كورۇك. قۇرۇق قۇقۇلداشتىن بۆلەكنى بىلمەيسەن! ـ دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن خۇددى دەردىنى ئۇنىڭدىن ئالماقچى بولغاندەك.

ـ كايىمىسىلا، دورغام، ـ دېدى تۆردە ئولتۇرغان سېرىق ساقال كىشى، ـ ئەمتاخۇندىمۇ گۇنا يوق. زامان ئاخىر بولغاندا تېجەملەرگە مۆڭگۈز چىقىپ قالىدۇ. دېگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. بۇ سەپەر قۇل دېگەن بىر نېمە مېنىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى. مەن نىملا بولسا، جامائەتنىڭ

ئىمامى ئەمەسمىدىم، دۆلەتلىرىنىڭ سايىسىدە، ھوشۇر ئىمام دىسە، مىنى ئون ئىككى تاغدا بىلمەيدىغان كىشى يوق، ئەلھەمدۇلىللا!

- زادى بۇ خوتۇن تالاقنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىسام بولمايدۇ. نەدىكى بىر قازاق قىزنى ئوغلۇمغا لايىق كۆرۈپ، چىرايلىقچە سوراتسام، دىگەن گېپىنى قارىمامدىغان. ئەمدى كۆرگۈلۈكنى كۆرسۇن، - دىدى دورغا قولىنى سۇرتۈپ.

- قانداق قىلاي دەيدىلا دورغام؟- سورىدى ھوشۇر ئىمام.

- ئەتە ئادەملىرىم بىلەن بېرىپ، باش-كۆزىگە ساۋايمەن. ئاندىن ئۇ قازاق قىزنى ئالدىمغا سېلىپ ھەيدەپ كېلىمەن. بىڭسامنى بىر كۆرۈپ قويسۇن.

- سەۋرى قىلسىلا دورغام، - دىدى ھوشۇر ئىمام، - گۆھەرنى تاشقا ئۇرغىلى بولماس. ئۆزلە دىگەن يۇرتنىڭ چوڭى. پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپاننى ئوتقا تاشلاپتۇ، دىگەندەك، ئۇ قېرى تىجمەل ئۆزلەگە يېنىپ قويسا ياخشى بولماي قالۇرمىكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھىلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزادىسى تولىمۇ قارىيامان بىر نىمە بوپتۇ. ھېچكىمدىن قورقىدىغاندەك ئەمەس.

- ھە، ئۆزلەزە، مېنى ئۆلاردىن قورقىدۇ دەمدىلا؟

- يوقسۇ، يوقسۇ، مەن دىمەكچى... ، - دەپ توختاپ قالدى ھوشۇر ئىمام.

- ھە، ئۆزلە نىمە دىمەكچى؟ نىمە دىسلە، دىسلە، ئۇ قازاق قىزنى ئۆيۈمگە ئەپكەلمەي قويمايمەن. بىرنەنچىدىن، ئوغلۇم خامۇش بەگكە خوتۇن كېرەك؛ ئىككىنەنچىدىن، ماڭا تېجىمەل كېرەك. ئىككى يىل ئاۋۋال بۇ خامۇش بەگنىڭ توينى قىلىمەن دەپ كۆپ چىقىم تارتقانلىغىمنى ئوبدان بىلىدىلا، بۇ ماڭقا بوشاڭلىق قىلىپ، ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويدى. ئەمدى بۇ تەييار كېلىننى ئەپكېلىۋالماي بولامدۇ!

- ھەببەللى، - دىدى ئىمام خۇشامەت بىلەن كۈلۈپ، - مەنمۇ بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقايلىمىكىن دىۋىدىم.

- ھە، قېنى، دەپباقسىلاچۇ؟

- ئەمەت ئاخۇننىڭ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قازاق قىزى سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدىن ئۆلۈكۈم چىقسا چىقىدۇ، تىرىگىم چىقمايدۇ، دەپتۇ. شۇنداقمۇ؟- سورىدى ئىمام.

- شۇنداق، شۇنداق- دىدى ئەمەت كۈرۈك، - بۆلەكلا يامان بىرنىمىكەن، شۇنداق گەپلەرنى قىلغاندا كۆزلىرى بىر قىسمىلا

بولۇپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارىيالماي قالدىم.

ـ ھە مانا، دورغام، ـ دېدى ئىمام، ـ مۇبادا ئۆزلە دىگەندەك قىلساق يالاڭغاچ سۇدىن قورقماپتۇ دەپ، ئۇ ياۋا قىز ئۆزىنى بىر نىمە قىلۋالسا، بەگ بالىمىزغا خۇتۇنمۇ يوق، ئۆزلەگە تېجىمەلمۇ يوق بولۇپ قالمامدۇ؟

نىياز دورغا ئۆچكە ساقىلىنى بارماقلىرىغا ئوراپ، چىراقىقا قارىغان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ھوشۇر ئىمام شۇنچە يىللاردىن بۇيان ئۆز سۆزىنىڭ نىياز دورغىغا بىرىنچى قېتىم تەسىر قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولدى ـ دە، بىرنى كېكىرىپ تاشلاپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

ـ ئەمسە قانداق قىلىمىز ئاخۇنۇم، ـ دېدى نىياز دورغا بىر ئاز يۇمشاپ.

ھوشۇر ئىمام بۇنىدىن كېيىن، دورغا ھەرقانداق ئىشتا مەندىن مەسلىھەت سورايدىغان بولدى دىگەن خىيال بىلەن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مۇنداق دېدى:

ـ ئەتە جۈمە. يىراق-يېقىندىكىلەرنىڭ ھەممىسى كېلىدۇ. نامازدىن كېيىن، مەن سەپەر قۇلنىڭ ئۆيىدە دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ ئىشلار بولۇۋاتقانلىغىنى جامائەتكە

جاكارلايمەن. ئاندىن شەرىئەت نامىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇ قازاق قىزنى يۇرتىنىڭ بېشى بولغان دورغامغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيمەن. ئاندىنىزە، دورغامنىڭ ئۆيىدىمۇ، دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ بىر ناشايان ئىش بولۇپ قالمىسۇن ئۇچۇن بۇ قىزنى دەرھال خامۇش بەگكە نىكا قىلدۇرۇۋېتىش لازىم دەپ پەتىۋا چىقىرىمەن. جامائەت گېپىمنى ئاڭلايدۇ. ئاندىنىزە، ئۆزەم جامائەتنى باشلاپ بېرىپ، قىزنى ئالدىرىغا ئەپكېلىپ بېرىمەن. قازاق دىگەنمۇ مۇسۇلمان، ئانداق بولغاندىكىن، ئۇمۇ شەرىئەت ھۆكمىگە رازى بولىدۇ. بۇنداقتا، زىنىمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ. بۇنىڭغا نىمە دەيلا دورغام؟

- ۋاي ئاخۇنۇم، خۇدايىم ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي. بۇ ئەقلىنى نەدىنمۇ تاپقاندىلا. - دىدى دورغا كۈلۈپ. ئاندىن: «ھاي، خامۇش بەگ، ھاي، بۇيان كىرچۇ» دەپ ۋارقىرىدى. بۇ ئاۋاز بىلەن تەڭ، مېھمانخانىنىڭ دالان ئىشىگى تۈۋىدە بىر ئايال كىشىنىڭ گەۋدىسى غىپىلا قىلىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى. مېھمانخانىغا تۇتاش يان ئۆيدىن كۆزىنى ئۇگۇلاپ خامۇش بەگ چىقتى.

- سېنى قارا، ھىلىتىن پىتىۋالغىلى توخۇمىدىڭ؟ ماڭ،

ئىنەڭگە ئېيت، يېرىم تاختا چاي بەرسۇن، ـ دېدى دورغا.

بىردەمدىن كېيىن ئىمامنىڭ رەھمەت ھەشقالىلىسى ئاڭلاندى.

ـ ئىش پۈتكەندە، تونمۇ ياپمەن، ـ دېدى دورغا. ئىمام قاقاقلاپ كۈلدى.

ـ پېقىرغىمۇ بىرەر كۆينەكلىك تېگۇر، ـ دېدى ئەمەت كۈرۈك كۈلۈپ.

ـ قونداقتا تۆنەيدىغان جانىگارغا كۆينەكنىڭ نىمە كېرىگى؟ ـ دېدى دورغا مەسخىرە بىلەن. ھەممىسى كۈلۈشتى.

2

دەل شۇچاغدا رەۋىخان مومايمۇ تالادىن كۈلۈپ كىردى ۋە خۇشاللىغىدىن تىلى گەپكە كەلمەي، ھەدەپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. ئۆيدىكىلەر ھەيران بولۇپ، بىر بىرىگە قاراشتى. رەۋىخان موماي ئۆزىنى بىر ئاز تۇتىۋېلىپ، گەپنى ئاشكارلىدى: ئايقىز رەۋىخان مومايغا، ئەتىدىن باشلاپ كېلىنىڭىز بولاي دەپتۇ!

- ھۇششەرە، - دېدى تۆمۈر خەلپە، - قېنى ئۇ ئەقىللىق قىزىم، ماڭلىيىغا بىرنى سۆيۈپ قوياي دېۋىدىم. ئاغرىقنىڭ ساقايغىنىسى كەلسە تېۋىپ ئۆزى كىلۇر دىگەن شۇ. بۇ تۆگۈشنى يېشىشنىڭ ئامالىنى ئۇ قىزىمنىڭ ئۆزى تېپىپتۇ. ئانداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگىنىمۇ شۇ ئىدى. ئەمدى نىياز دورغا قانداق قىلىدىكىن؟

سەپەرقۇل خۇددى تۇيۇقسىزدىن بىر غايىپ غەزىنە ئۇچراپ قالغاندا، نىمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قورۇق باسقان شالاڭ ساقاللىق يۈزى بىر خۇش تەبەسسۇم بىلەن قېتىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.

- خۇداغا يۈزمىڭ قەتىلە شۈكرى، - دېدى ئۇ ئاخىر، - بۇ ئايلا بېشىمغا تاج قىلىپ قىسساممۇ ئاز. ئەمما زە، ھازىرلىغىمىزنىڭ يوقلۇغىدىن، بۇ قىزىمنىڭ ئالتۇن كۆڭلىگە پىسەنت كەلگەندەك ئىش قىلالماي قالۇرمىزمىكىن دەپ قورقىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزنىڭ يۇرتتا ھوشۇر ئىمامدىن بۆلەك كىشى نىكاھ ئوقۇيالمايدۇ، ئەمدىزە، شۇنىڭ ئالدىغا بارۇرمىزمۇ؟

- غەم يىمە ئاكا، - دېدى تۆمۈر خەلپە، - نىكاھنى ئۆزۈم

ئوقۇيمەن. قالغان ئىشلارمۇ، ئۆز يولىدا بولۇپ كېتىۋر. شۇنداق ئەمەسمۇ!

ـ شۇنداق، ئۇكام، ـ دېدى رەۋشخان موماي، ـ بالىغا ئاتاپ قىلغان بىزە ھازىرلىقىمىزمۇ بار. بېرىغا قىز ھەغدار، يوقىغا بىز قەزدار. مەن نېرىقى ئۆيگە، ئايلا قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي...

ئامانقۇل يەردىن ئۇستۈن قارىماي جىم ئولتۇراتتى. يۈرىگىنىڭ گۇپۇلدەپ سوقۇشى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ئوڭىمۇ ياكى چۈشىمۇ؟ قۇلىغى راستىنلا شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاۋاتامدۇ؟ بۇ پەرى قىزنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ، ئەتىسى دادىسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، كۆڭلىدە كەچكەن ھېلىقى شېرىن خىيال كۆلەڭگىسى بۈگۈن ئەمدى راس ئىش بولۇپ قېلىۋاتامدۇ؟ ئاھ نىمە دېگەن بەخت! مۇنداق بەخت ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ ھەمىشەم كېلىۋەرمەس، پەقەت بىرلا قېتىم، مۇشۇ قېتىملا كەلگەندۇ! توختىسىچۇ، ئايقىز سېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغانمىدۇ، ياكى بۇرنىدىن پوتلىسى ئېرىمەيدىغان ھېلىقى خامۇش بەگ دېگەن نىمىدىن قۇتۇلۇش ئۇچۈنلا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ؟ ياق، ياق، ئۇنداق ئەمەستۇ. بەلكى مېنى راستىنلا

ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئەجەپ ئەمەس. بولمىسا ھېلىقى كۈنى جۇماتاينىڭ پىچىغىنى ساڭا بېرەمتى!؟

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

- سەپەرقۇل ئاكا، ئەتە سويغىدەك بىر نىمە بارمۇ؟ يوق بولسا...

- بار، بار. - دەپ ئالدىراش جاۋاپ بەردى سەپەر قۇل.

- ئانداق بولسا ياخشىكەن. - دىدى تۆمۈر خەلپە، - ئۇكام ئامانقۇل، سەن ئەتىگەندىلا دوستلىرىڭغا خەۋەر قىل. سەپەرقۇل ئاكام خوشنىلار بىلەن مەلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى نىكاھ چېيىغا چىللاپ قويسۇن. دورغىنىڭ ئادەملىرى كەلگىچە بىز نىكاھ چېيىنى ئىچىپ بولۇپ ئولتۇرىمىز.

ئايقىز كېچىچە كۆز يۇممىدى. رەۋىخان موماينىڭ تۈيدۈرماي، بىرمۇنچە كۆز يېشىمۇ قىلىۋالدى. نىمىشقا يىغلىغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. پىكرى خىيالى خۇددى دېڭىزدەك چايقىلاتتى. قىز ئويلايدۇ: كاشكى شۇ يوغان قورساق ئوكۇردىكاي مال-دۇنياسىغا ئىشىنىپ ئۇنى سوراتمىغان بولسا؛ كاشكى، تويىمىغۇر دادىسى مالپەرەستلىك قىلماي، ئوكۇردىكاينىڭ ئەلچىسىنى قوۋۇق ياندۇرغان بولسا ياكى شۇ مېھرىۋان ئانىسى،

شۇ كەمسۇخەن، مۇلايىم ئانا قىز چېغىدا بىرەر كەمبەغەل مالچىغا تەككەن بولسا يۇ، قىز شۇ ئۆيدە تۇغۇلغان بولسا؛ بۇ كەمبەغەل ئائىلە جۇماتاينى ھېچقاچان ئىشىگىدىن قوغلىۋەتمەيتتى، ئەڭ ياخشىسى، ئۆزى تۆرەلمىگەنلا بولسا. خۇددى ھېلىقى كۈنى، رەۋشخان موماي ئېيتقاندەك مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەر چۈشمەيتتى. نىمە دىگەن كۆرگۈلۈك بۇ؟ كاشكى، جۇماتايغا تەككەن ئوق ئۆزىگە تەككەن بولسىچۇ! ياكى كۆزىنى يۇمۇپ، ھېلىقى پىچاقنى ئۆزىگە بىرلا ئۇرغان بولسا، نىمە دىگەن ياخشى بولاتتى!... ياق-ياق! جۇماتاي ئۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! شۇنداق، ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! ئۇ پىچاق ھازىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى. ناھايىتى توغرا. خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىدەك يىگىتنىڭ قولىغا چۈشتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە نىمىشقا يىغلايدۇ. نىمىشقا ئۆلۈمنى ياد ئېتىدۇ! سەپەرقۇل دىگەن بوۋاي نىمە دىگەن ئوبدان، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن دائىم ئاتىلارچە مېھىر-شەپقەت، چەكسىز كۆيۈم يېغىپ تۇرسا؛ رەۋشخان مومايچۇ؟ خۇددى ئانىسىنىڭ ئۆزى! گويا ياراتقان خۇدا بۇ قىزغا ئىككى ئانا ئاتا قىلغاندەك...

ئامانقۇل، ئامانقۇل! ئەڭىندە يامان چاپاق بىلەن تېرە شالۇۋر، ئەمما زە، خۇددى ئالتۇندىن سوقۇلغاندەك بىر يىگىت ئىكەن، نىمدىگەن نومۇسچان، هە! ئۈچ ئايدىن بېرى، قىزنىڭ كۆزىگە بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمايدۇ. ئەمما، يامان ئادەملەرنى كۆرسە، خۇددى يولۋاستەك خىرىس قىلىپ، يىلپىزدەك ئېتىلىدىكەن. هىلىقى كۆنى نىياز دورغىنىڭ ئەلچىسىگە مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرمەمدىغان! بۇ قىلىقلىرى بىلەن خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىلا! يەنە نىمە دىگەن ئاقكۆڭۈل، ئىنساپلىق يىگىت، ئۇ جۇماتاينى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرۈپ ئۇنىڭ جەسدىنى باشقىدىن يەرلىككە قويۇشقا قانچىلىك سەمىمى كىرىشتى-هە! بولۇپمۇ هازىر نىكاهنى قىلىۋېلىپ، جۇماتاينىڭ يىلى توشقۇچە بۆلەك-بۆلەك تۇرۇپ تۇرساق دىسە، دەرهال ماقۇل بولغىنىنى قارىمامدىغان! باشقا بەڭۋاش يىگىتلەر بولسا، بۇ شەرتكە ئۇنارمىدى؟ نىمدىگەن ئالىيجاناپ يىگىت. نىمدىگەن ئوبدان ئادەملەر! بۇلارنىڭ كۆڭلى خۇددى ئاشۇ سۈپ-سۈزۈك تاغ سۈيىدەك پاكىز. ئۇلار خۇددى مۇشۇ نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ قارغايلىرىدەك ئۇلۇغۋار، يەنە، بۇ مەلىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى باللاردەك ئاقكۆڭۈل، ساددا،

مېهماندوست. يات يۇرتتىن كەلگەن بىر مۇساپىر قازاق قىزىنى ئۆز كىشىسىدەك قوينىغا ئالدى ئەمەسمۇ! توغرا-توغرا، مۇشۇ خەلقنىڭ كېلىنچىكى بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياشاش كېرەك. بىللە!

مۇشۇنداق قىلسا، بەلكى جۇماتاينىڭ روھىمۇ خۇش بولىدۇ. ئاپىرىن. ئايسۇلۇ! توغرا يول تۇتتۇڭ، مېنىڭ پىچىغىنىمۇ مۇناسىپ كىشىنىڭ قولىغا بەردىڭ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلى سېنى قوغدايدۇ، كۆز قارچۇغىسىدەك ئاسرايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بول دەيدۇ بەلكى.

ئايقىز ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاڭنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىكىنىمۇ بىلمەي قالدى.

3

تاڭ ئېتىش بىلەنلا سەپەرقۇلنىڭ كىگىز ئۆيى ئالدىدا نىياز دورغىنىڭ مالچىسى روزىمەت چورۇق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئايلى دورغىنىڭ « ئۆي تېجىملى» ئىدى. ئاخشام، ئۇ، ئايلىدىن دورغىنىڭ ئۆيىدە بولغان گەپلەرنى ئاڭلاپ، تاڭ

ئاتقىچە كىرپىك قاقماي چىقىپتۇ-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قاراپ، گەپنى تۈگەتتى-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى كەپتۇ. روزىمەت چورۇق ئەتراپىغا قاراپ، گەپنى تۈگەتتى-دە، كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىنى تۆمۈر خەلپىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

- دوستلۇقنى بىر يەتكۈزدۈڭ ئۇكام، - دېدى سەپەرقۇل مىننەتدارلىق بىلەن.

شاھ شاھنىڭ، گادا‌ي گادا‌يىنىڭ قاياشى، ئۇيىنىڭ مۆڭگۈزىگە ئۇرسا، تۇيىقى سىقىرايدۇ ئەمەسمۇ! خوش، ئامان بولۇڭلار، - دېدى روزىمەت چورۇق. سەپەرقۇل ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ ئۆيگە سەل غەمكىن كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دېدى:

- بۇ گەپچە، بۈگۈنكى جۈمە نامىزى كۆچ سىنىشىدىغان ناماز بولىدىكەن-دە! بۇ نامازغا چوقۇم بېرىش كېرەك. ئىشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ. گېپىڭ ھەق بولسا، خانىغا بېرىپ قوقماي ئېيت دەپتىكەن، نىمە غەم يەيسەن؟

- بۇ يەر يۇتقۇرلار سېنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتىمەن، - دېدى سەپەرقۇل.

- گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما دەپتىكەن،

بىزمۇ بىرنىمە دەرمىز. ئەل-جامائەت بار ئەمەسمۇ، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، نۇرۇل بوۋا باشلىق مېھمانلار ئۇزاپ بولدى. جامائەت جۈمە نامىزىغا ماڭغاندا ئامانقۇلمۇ بىر نەچچە يېقىن دوستلىرى بىلەن مەسچىتكە ماڭدى.

مەسچىت تەخمىنەن بىر يېرىم چاقىرىم يىراقلىقتا، يەنى نىياز دورغىنىڭ مەلىسىدە ئىدى. مەسچىتقا بىرەر يۈزدەك جامائەت يىغىلغان ئىدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سەپكە ئاق كىگىز جاينامازلار، ئۈچىنچى سەپتىن باشلاپ تېرە ۋە بەزى يەرلەرگە بورا سېلىنغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە بىلەن سەپەرقۇللارغا ئۈچىنچى سەپتىن ئورۇن تەگدى. نىياز دورغا يېڭى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرىنچى سەپتە، دەل مېھراپنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا پاكىز كىيىنگەن خامۇش بەگ خىرت-خىرت ماڭقىسىنى تارتىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوك ۋە سول تەرەپلىرىگە كۆپىنچە سەللىلىك كىشلەر، يەنى «يۇرت چوڭلىرى» جايلاشقان ئىدى.

جۈمە ۋە پېشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن بىلەنلا، ھوشۇر ئىمام ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى ۋە بىر- ئىككى ئېغىز

ئەرەپچە ئىبارە ئوقۇپ ئۆتكەچ، گېلىنى قىرىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

ـ جامائەت! مەن بۇ مەسچىدى مۇبارەكنىڭ ئىمامى بولۇش لاياقىتىم بىلەن شۇنى جاكالايمەنكى، بىزنىڭ يۇرتىمىز نېرىنكىردا جانابى رەسۇللانىڭ مۇبارەك شەرىئەتلىرىگە مۇخالىپ، ناشايان ئىشلار سادىر بولۇۋاتىدۇ، يەنى ھەممىلىرىگە مەلۇمدۇركى، سەپەرقۇل دىگەن مالچى نەدىن كېلىپ قالغانلىغى نامەلۇم بىر قازاق قىزىنى نەچچە ئايدىن بېرى ئۆيىدە ساقلاۋاتىدۇ. سەپەرقۇلنىڭ ئاللىقاچان يىگىت بولۇپ قالغان ئوغلى تۇرسا، مۇنداق ناشايان ئىشقا شەرىئەت يول قويامدۇ؟ ھەرگىز يول قويمايدۇ. بىز بۇنى بىلىپ تۇرۇپ، قۇلىغىمىزنى يوپۇرۇپ يۈرسەك، گۇناھكار بولمايمىزمۇ؟ قىيامەت كۈنى نىمە دەپ جاۋاپ ئىيتىمىز؟ نامەھرەم بولىدىغان ئىشلانى توساپ، شەرىئەتنى مۇھەممەدىنى ئىجرا قىلماق ھەممە مۇسۇلمانىنىڭ پەرزى. بۇ قىزنى دەرھال يۇرتىنىڭ ئاتىسى نىياز دورغىغا تاپشۇرۇپ، دورغامنىڭ ھوزۇرىدا بىر ئەھلى مۇسۇلمانغا نىكا قىلىپ قويۇشىمىز جايىز. قېنى، ھەممىلىرى مېنىڭ كەينىمدىن مېڭىشسىلا، سەپەرقۇلنىڭكىگە بېرىپ، شەرىئەت

ھۆكۈمنى بېجا كەلتۈرگەيمىز! ھە، سەپەرقۇل قېنى، ئۆزى بارمۇ بۇ يەردە؟

ـ مانا مەن، ـ دېدى سەپەرقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

جامائەت ئىچىدە غۇدۇر ـ غۇدۇر باشلاندى. ئىككىنچى سەپتە ئولتۇرغان نۇرۇل بوۋا ئورنىدىن تۇرۇپ:

ـ ئاخۇنۇم ئالدىرمىسلا! ئۇ قىزنىڭ نىكاسى ئوقۇلۇپ بولغان، ئۇ ھازىر ئامانقۇلنىڭ ھالال جۈپتى، سەپەرقۇلنىڭ ئۆز كېلىنى، ـ دىدى.

ـ بىز گۇۋاھ بىز گۇۋاھ ! ـ دەپ ۋارقىراشتى بىرمۇنچە كىشلەر،

ـ نىمە، نىمە؟ قاندا نىكا؟ ـ دېدى ھۇشۇر ئىمام كۆزلىرنى چەكچەيتىپ، ـ مەن بۇ يەردە تۇرسام، نىكانى كىم ئوقۇيدىكەن، كىم؟

ـ مەن ئوقۇدۇم، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ.

نىياز دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى.

بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان باشقا كىشلەرمۇ، دەرھال تۆمۈر خەلپىگە قاراشقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمامنىڭ رەڭگى

ئۆكۈپ كەتتى.

ـ مەن ئوقۇدۇم دەمسىنا، ـ دېدى ئۇ، گويا ئۆزىنىڭ قۇلىغىغا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ.

ـ ھەئە، مەن ئوقۇدۇم، ـ تەكرارلىدى تۆمۈر خەلپە.

ـ ئۆزۈڭ كىمسەن؟ قايسى يۇرتلۇق سەن؟

ـ ئوك قۇلىغىمغا ئەزان، سول قۇلىغىمغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئېتىم تۆمۈر، كەسپىم ياغاچچى، يۇرتۇم قۇمۇل.

ـ ياغاچچى بولساڭ، نىكا ئوقۇشنى نەدىن بىلسەن؟

ـ ئاخۇنۇم ئوقۇغان ئىلمنى مەنمۇ ئوقۇغان.

ـ ساڭا نەدىكى ئىلىم؟ يالغان گەپ قىلما؟

تۆمۈر خەلپە تەمكىنلىك بىلەن بىر ھەدىسنى ئوقىدى-دە يەنى « ئاللا تائالانىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھەق پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىلىم ئۆگىنىش ھەربىر ئەركەك ۋە چىشى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن پەرىزدۇر ھەتتا چىن مەملىكىتىگە بېرىپ بولسىمۇ» دەپ تەرجىمە قىلدى. ئاندىن «ياكى ئاخۇنۇم پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرىگە شەك كەلتۈرەمدىكىن؟ ئەگەر شەك كەلتۈرىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋەجىنى جامائەت ئالدىدا ئېيتسۇن» ـ دىدى.

بۇ جاۋاپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى. تۆمۈر خەلپىنى تونۇمايدىغان كىشلەر شۇۋىرلىششقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمام بىر نىمىسىنى يۈتتۈرۈپ قويغان كىشىدەك رەڭگى تاتارغان ھالدا، ھە دەپ يان-يېنىغا قارايتتى. ئاخىرى ئۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قادىلىپ تۇرغان كۆزىگە قارىيالماي، ئۇدۇلدىكى تامغا قاراپ تۇرۇپ:

ـ سىنىڭ ئوقۇغان نىكايىڭ باتىل، نىكانى باشقا ئوقۇيمەن، ـ دېدى.

ـ بىر قىزغا ئىككى نىكا ئوقۇش قايسى كىتاپتا بار؟ ئەمدى كىمگە ئوقۇماقچى؟

ـ ياق! باتىل دېدىم باتىل. يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغام كىمگە بۇيرىسا، شۇ كىشىگە ئوقۇيمەن.

ـ ھە، مانا ئەمدى راست گەپنى ئېيتتىلا، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، ـ ئېشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خاندىن قورقماي ئېيت. دەپتىكەن. مەنمۇ راست گەپنى قىلاي. ئۆزلە بىر مۇسۇلماننىڭ ھالال جۈپتىنى خامۇش بەگكە نىكالاپ بېرىپ، نىياز دورغىنىمۇ خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناھكار قىلاي دەۋاتىدىلا.

شۇنداقمۇ-ئەمەسمۇ؟

- توغرا، توغرا - دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.

نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمام ئۆز سىرىنىڭ ئېچىلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، گاڭگىراپ قالدى.

- مېنىڭ ھالال جۈپتىمگە چېقىلدىغان كىمنىڭ ھەددىكەن! - دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، - ئۇنداق كىشىنىڭ ئۆچەي-قارنىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تۆكۈۋاتىمەن!

ئامانقۇلنىڭ قوللىرى بېلىدىكى تاسما بەلۋاغقا ئېسىقلىق پىچاققا يۈگۈردى. ھوشۇر ئىمامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

مەسچىتنىڭ ئىچىنى ۋاراڭ-چۇرۇڭ قاپلىدى. ئىككىنچى سەپتىن باشلاپ، ھەممە كىشى ئۆرە-تۆپە بولۇپ كەتتى، نىياز دورغا دەرغەزەپ بولۇپ، ئورنىدىن قوپتى-دە، خامۇشنى باشلاپ، سىرتقا ماڭدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۆمۈر خەلپىگە قاتتىق ئالىيىپ قويدى. ھوشۇر ئىمام ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى. كىمدۇر بىرسى قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خاتىرجەم ھالدا مەسچىت سەيناسىغا چىققاندا، بىرمۇنچە

كىشلەر ئۈنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە ئالدىرايتتى.

4

كەچقۇرۇن نىياز دورغا ھوشۇر ئىمام بىلەن ئەمەت كۆرۈكنى قىچقارتىپ كېلىپ قاتتىق كايىدى. ھوشۇر ئىمامنى «چەلپەكچى موللام» ، « ئېتى ئۆلۈغ، سۈپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم» دىگەن گەپلەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ، «ئاتا-ئانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارا تۈرۈكتىن يېڭىلىپ قالدىلا، ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمدى ئۇ تىجىمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزىراپ، گېپى يوغىنايدۇ. باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە ئوغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىر نىمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلەنى نىمە قىلسام بولۇركىن؟» دىدى. ئەمەت كۆرۈكنى «سەن نان قېپى، نىمە قىلىپ يۈردۈك؟ ياتنى كۆرسە ئىت چېغىدا قاۋايدۇ. بۇ يەرگە يات بىر ئادەم كەپ قالغانلىغىنى بۇرۇنراق ئېيتساڭ بولمامدۇ» دەپ سوراققا تارتتى. ھوشۇر ئىمام ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك، كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

ــ خوش، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، دانىشمەن ئىمام، مۆرەپ باقاملا! ــ دېدى دورغا تەنە قىلىپ.

ــ ھېلى بولسىمۇ، شەرىئەت ھۆكۈمىنى ئىشلىتىپ باقساقمىكىن، ــ دېدى ھوشۇر ئىمام، ئۆز گېپىگە ئۆزى ئىشەنمىگەندەك بىر ئاھاڭدا.

ــ جان چىقىپ بولغاندا ياسىننىڭ نىمە كېرىكى؟ ــ دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن، ــ ئۆزۈم قارا تۇرۇك بولسامىمۇ، ئەقلى-ھوشۇم جايىدا. شەرىئەت-پەرىئەتنى قويۇپ، قوللىرىغا دەررىنى ئالسىلا، ئادەملەردىن تۆتنى قوشمەن، ئۇ مۇرتەتلەرنىڭ باش كۆزىگە ساۋاپ، ھېلىقى قازاق قىزنى ھەيدەپ كەلمىسلە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىسام، بۇ يۇرتنى قانداق سورايمەن! سەنچۇ، ھەي كورۇك، ھازىردىن باشلاپ، ھىلىقى تۆمۈر دېگەننىڭ ئارقىسىغا چۈش. ئۇ زادى نىمە ئادەم؟ بۇ يەرگە نىمىشقا كەپتۇ؟

شۇ ئارىدا خامۇش بەگ ئالدىراپ كىرىپ ئوردىدىن ياساۋۇل كەلگەنلىگىنى خەۋەر قىلدى. ھەممىسى تالاغا چىقىشتى. ھويلىدا بېشىغا جىيەكلىك ئاق قالپاق، ئۇستىگە كۆك كەمزۇل كىيىپ، قارا پوتا باغلىۋالغان ياساۋۇل قامچىسى بىلەن

چاك-تۇزاڭلارنى قېقىشتۇرۇۋاتاتتى...

ياساۋۇل چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ يىل شامەخسۇتنىڭ چارۋا سانىغىنى ئون بەش كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرگەنلىكىنى، ساناقچى بەگلەرنىڭ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئاخىرىدا: «ساناق كۈنلىرى پېقىرلىرىنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسلا دورغام» دەپ قوشۇپ قويدى.

- خويمۇ كاتتا ئىش بوپتۇغۇ بۇ ئەمدى، بۇ تىجمەللەرنىڭ پىلىسرات كۆۋرۈكىدىن قانداق ئۆتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. ئۆزلەنىڭ نېسىۋىلىرىنى ئۇنتۇپ قالامدىغان. بۇ يىل ئۆتكەن يىلىدىكىدىنمۇ ئوبدانراق بولىدۇ، ئىنشائاللا ھا... ھا... ھا... ،

- دېدى دورغا خوشال بولۇپ. ئاندىن نېرىنكىرغا كىمنىڭ كېلىدىغانلىقىنى سورىدى.

ياساۋۇل قېزبەگ غوجىنىڭ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

- ۋاي، ۋاي، ۋاي، مۇنداق دېسلە، قېزبەگ غوجام كەلسە، خۇدايىمنىڭ بەرگىنى شۇ، - دېدى دورغا تېخىمۇ خوش بولۇپ.

- ئۆزلەگە شاھزادە غوجامنىڭ گېپى بار، - دېدى ياساۋۇل دورغىغا قاراپ.

ـ شاھزادە غوجامنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئىسسەن بولغاي. ھەر قانداق ئىشقا بىز تەييار، ـ دېدى دورغا.

ـ شاھزادە غوجام نېرىنكىر تاغلىرىدىكى ئىللىق پۇرايدىغان ياۋا گۈللەردىن ئەۋەتسۇن دەيدۇ بۇلتۇرقىدەك ئاسان سولىشىپ قالىدىغانلىرىنى ئەمەس، ـ دېدى ياساۋۇل.

ـ ھىم، ئۇقتۇم، ـ دېدى دورغا ھۇشۇر ئىمامغا مەنالىق قاراپ ـ ئەمدى داپنى باشقا سەنەمگە چالساق بولامدۇ، نىمە؟

ـ خوش دورغام. ئەقىل-پاراسەتلىرگە بارىكاللا. خامۇش بەگكە نېرىنكىردىن قىز تېپىلماي قالامتى. قولنى كەسمىگۈنچە قان چىقماس دەپتىكەن. شاھزادە غوجام بۇ قازاق پەرىسىنى بىر كۆرسە، ھۇشىدىن كېتىپ، ئۆزلەگە نىمە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ تاشلايدىكىن، تېخى، ـ دېدى ھۇشۇر ئىمام خوشامەتگۈيلۇق بىلەن، ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بولسا، « تون كىيمىسەممۇ كىيمەي، بۇ قازاق قىزنىڭ ماجراسىدىن قۇتۇلغىنىم خوپ» دەپ ئويلايتتى.

نىياز دورغا ياساۋۇلغا مۇنداق دېدى:

ـ مەن شاھزادە غوجامغا شۇنداق بىر قىز ئەۋەتەي، ئاي دېسە ئاغزى بار، كۈن دېسە كۆزى بار، ئۇنى ئاسماندىن

چۈشكەن پەرىمكىن دەپ قالسۇن غوجام.

«شاھزادە غوجام» دېگىنى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ئىدى. ئۇ، شامەخسۇتنىڭ بالىلىرى ئىچىدە بىر تاللا ئوغۇل بولۇپ، كىچىكىدىنلا شۇنداق ئەركە، بەڭۋاش ئىدىكى، ئۇنىڭ دەردىدىن پۈتكۈل قومۇل « دات» دەيتتى. يىگىرمە-ئوتتۇز لۈكچەكنى كەينىگە سېلىۋېلىپ، ھاراق، ئەپيۇن، نەشە، زىنا بىلەن كېچىنى-كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپى-ساپا قىلاتتى. كىمنىڭ قىزى، خوتۇنى چىرايلىقراق بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ ئىدى.

مانا ئەمدى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئاپپاق قارلار بىلەن قاپلانغان ئېگىز چوققىلىرىدىكى قار لەيلىسىدەك پاك، ئىپپەتلىك بىر قىزنى شۇم تەقدىر ئەنە شۇ لەنىتىنىڭ ئىپلاس قوينىغا تاشلىماقچى!

بەشىنچى باپ

كۆتۈلمىگەن ۋەقە

بەندە سۆزلەيدۇ،
تەقدىر كۈلىدۇ.
ـ ئەرەپ خەلق ماقالى

1

مەسچىتتىكى مۇنازىرىدە، ھوشۇر ئىمام شەرمەندە بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ۋە سەپەرقۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس» دىگەن ھەقىقەتنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئەتىسىدىن باشلاپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى: تۆمۈر خەلپە بارىكۆلگە ماڭدى؛ ئامانقۇل ئوۋغا چىقىپ كەتتى؛ سەپەرقۇل

بىلەن ئايقىز « قارا يىلپىز» نى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ قويلارنى
ھەيدەپ كەتتى. نىياز دورغا بولسا، «بۇ قازاق پەرىسىنى شاھزادە
غوجامغا ئەۋەتىپ بەرسەم، ماڭا نىمە ئىلتىپاتلار بولۇركىن»
دىگەن شىرىن خىياللارغا غەرق بولۇپ، ساناقچى بەگلەرنىڭ
تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە سەپەرقۇللارنىڭ
خاتىرجەملىگىنى بۇزۇپ، نىياز دورغىنىڭ خوشاللىغىنىمۇ
بۇرۇندىن بۇلاق قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

ئامانقۇل ئۇۋغا كېتىپ شۇ كېچىسى سەپەرقۇل كېچىچە
قىزىپ ياتالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا، رەۋىخان موماي بىلەن
سەپەرقۇل بوۋاينىڭ ئۇنىمىغىنىغا ئۇنىماي، ئايقىز قويلارنى
ئۆزى يالغۇز باققىلى ماڭدى. قىزغا پەقەت قولىدىكى تايىغى
بىلەن « قارا يىلپىز» لا ھەمرا ئىدى. قارىغايزارلىق تاغ
باغرىدىكى كەڭ يايلاق شۇنچىلىك كۆكۈللۈك ئىدىكى، ئايقىز
ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، گاھ تاغ گۈللىرى ئارىسىدا ئۇچۇپ
يۈرگەن كېپىنەكلەر بىلەن ئوينىشاتتى. گاھ ئارپا نېنى
پارچىلىرىنى « قارا يىلپىز» نىڭ ئاغزىغا تاشلاپ، ئۇنى
ئەركىلىتەتتى. گاھىدا، تاغ قۇشلىرىنىڭ ناۋاسىغا مەپتۇن بولغان

هالدا، قازاق خەلقىنىڭ « بۇلبۇل تورغاي» دىگەن مەشھۇر ناخشىسىنى ئېيتىپ، يىراق-يىراقلارغا قاراپ، نىمىنىدۇر ئويلايتتى.

قىز بىردىنلا ئىدىرلىق ئىچىدىن ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى تەرەپكە چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. « قارا يىلپىز» ئەنسىز قاۋاپ ئۇلارغا ئېتىلدى. قامچا-توقماقلارنى تۇتقان ئاتلىقلار « قارا يىلپىز» بىلەن ئېتىشىپ يۈرۈپ، ئايقىزنىڭ ئالدىغا كەلدى-دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى خامۇش ماڭقا، يەنە بىرى ئەمەت كۈرۈك ئىدى. ئۈچىنچىسىنى ئايقىز تونىمىدى. ئۇ ھەممىدىن تەمبەلرەك كەلگەن بۇرنى پاناق كىشى ئىدى. خامۇش ماڭقا بىلەن ئەمەت كۈرۈك ئېتىلىپ كەلگەن پېتى ئايقىزغا ئېسىلدى. ئايقىز شۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسىمۇ تەڭ كېلەلمىدى. كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇلار ئايقىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، ئاغزىغا لاتا تىقتى-دە، ئۇنى تاغارغا تىقىپ ئاتقا ئارتىپ باغلىدى. ھېلىقى پاناق ئادەم قولىدىكى توقماق بىلەن « قارا يىلپىز» نى توساپ تۇراتتى. « قارا يىلپىز» چاققانلىق بىلەن خامۇش ماڭقىغا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى ئوبدانلا تالىۋەتتى.

ئاندىن پۈتۈن جەھلى بىلەن گاھ پاناققا، گاھ ئەمەت كورۈككە ئېتىلاتتى. شۇ ئارىدا پاناق ئادەم ئۇنىڭ يانپىشىغا بەك قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. «قارا يىلپىز» ئارقا پۇتلىرىنى سۆرەپ ماڭالماي قالدى، خامۇش ماڭقىمۇ دات-پەرياد كۆتۈرۈپ، يەردە دۈم ياتاتتى.

- قويسىلا بىگىم، چاققان ماڭايلى- دېدى پاناق ئادەم.

- قويىقىنىم بىلەن ئاتقا مىنەلمەيمەن، - دېدى خامۇش يىغلامسىراپ.

ئاخىرى ئەمەت كورۈك خامۇش ماڭقىنى ئىگەرگە ئارتىپ، ئۆزى ئارقىسىغا مىنىۋالدى. پاناق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىنىپ، تاغار ئارتىلغان ئاتنى يېتەكلەپ يولغا چۈشتى.

«قارا يىلپىز» شىددەت بىلەن قاۋاپ قالدى. ئىگىسىز قالغان قوي پادىسى خۇددى قاشقىر تەككەندەك تىرى-پىرەك بولۇپ، چېچىلىپ كەتكەندى. ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆزدىن يوقالغاندا « قارا يىلپىز» مەلە تەرەپكە سۆرۈلۈپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدى پۇتلىرىنى ئۇزىتىپ، چوپلۇك يەرنى قاتتىق قوچاقلايتتى. ئاندىن تومشۇغى بىلەن يەر تىرەجەپ ئارقا پۇتلىرنى ئاران يۆتكەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئىككى پۇتىدىن

ئايرىلىپ، كۆكرەك ۋە قوللىرى بىلەن يەرنى تىلغاپ ئالغا كىتىۋاتقان قەيسەر جەڭچىگە ئوخشايتتى.

شۇنداق قىلىپ قۇياش تاغقا بېشىنى قويۇپ دەپ تۇرغاندا، «قارا يىلپىز» ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيگە يېقىنلىشىپ كەلدى ـ دە، بىر قىسىملا قاۋاپ كەتتى. رەۋىخان موماي دەرھال ئۆيدىن چىقتى، « قارا يىلپىز» مومايغا قاراپ ئىڭرايتتى. مومايىنىڭ كۆڭلى غەلىتە بولۇپ، « هاي، دادىسى، ئىلدام بولسىلا» دەپ قويۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل يېتىپ كەلگەندە، رەۋىخان موماي «قارا يىلپىز» نىڭ بېشىنى سىلاپ، رەڭگى ئۆچۈپ هوشسىز كىشىدەك ئولتۇراتتى. « قارا يىلپىز» نىڭ كۆزلىرىدىن ياش تېمىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يانپاشلىرى قىپ ـ قىزىل قان ئىدى. بوۋاي بىلەن موماي بىرەر ۋەقە بولغانلىقىنى دەرھال چۈشەندى. رەۋىخان مومايىنىڭ « ۋاي خۇدايىمەي، نىمە ئىش بولغاندۇ؟» دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغان خوشنا ـ خۇلۇملارمۇ « قارا يىلپىز» نىڭ يېنىغا يىغىلدى. سەپەرقۇل بىلەن ئىككى كىشى دەرھال ئاتلىنىپ، ئادەتتە قوي ئوتلىتىدىغان يەرگە قاراپ چېپىشتى. . .

ئايىقىزنىڭ تۇيۇقسىز يوقالغانلىقى ئەلە ـ مەلىنىڭ

ھەممىسىنى ھەيران قالدۇردى. بىردەمدىلا «قازاق قىزنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ-دەك» دىگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى. بۇ خەۋەر كەچكە قالماي، نىياز دورغىغىمۇ يەتتى. «ئاپلاھۇ ئەكبەر، - دەيتتى ئۇ ساقىلىنى يۇلۇپ، - بۇ قانداق بولغىنى؟ ئەمدى شاھزادە غوجامغا نىمە دەرمەن. غوجامغا خەۋەر بېرىۋەتكەن ئەمەسمىدىم؟ ھاي خامۇش، قېنى سەن، بېرى چىققچۇ!»

خامۇش ماشىقىنىڭ ئورنىدا نىياز دورغىنىڭ خوتۇنى ئۆيدىن چىقىپ: «بالىنى بۆرە تالىۋېتىپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەرلىرى يوق، نىمانچە ۋارقىرايدىلا!» دىدى.

دەرۋەقە، خامۇش ماشىقا «ۋاي جان، ۋاي توۋا» دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى، نىياز دورغا نىمە قىلىشنى بىلمەي، ئۆزىنىڭ قۇيرۇغىنى ئۆزى تالايتتى. ئاخىر، تەرەپ-تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇش قارارىغا كېلىپ، ھويلىدىن چىقتى.

2

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن، قېلىن دەرەخلىق غولنىڭ ئىچىدە ئات ئىزلەپ يۈرگەن ئىككى يىلقىچى يىگىت كۈن

ئۇلتۇراي دەپ قالغاندا، يان تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر سېسىق پۇراقنى سېزىپ قالدى-دە، يۆتكەن ئات ياردىن غۇلاپ ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن گۇمان بىلەن شۇ تەرەپكە چىپپىشتى، دەرۋەقە، يۈز قەدەمچە نېرىدا بىر توپ قوزغۇن قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئولىشىۋالغان ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاشقاندا، قوزغۇنلار ئېرىنچەكلىك بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلدى. بۇ يەردە بولسا، تىتىلىپ كەتكەن لاتا-پۇتىلار كېمىنىڭدۇر غاجىلاپ تاشلانغان جەسەت پارچىلىرى تويىغا بۇلىنىپ ياتاتتى. ئۈچ قەدەم نېرىسىدا، قارا جىيەكلىك بىر كونا مەللە قالپاقمۇ تۇراتتى. ئاتلىقلار بىر قاراپلا بۇ قالپاقنى تونۇۋالدى، بۇ ئەمەت كۈرۈكنىڭ قالپىقى ئىدى، ئەمەت كۈرۈك بۇ قالپاقنى «دورغامنىڭ ھەدىيىسى» دەپ ھەممىگە كۆز-كۆز قىلىپ ماختىنىشقا ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى.

- ئاخىر ئۆزىنى بۆرە يەپتۇ، كۆزىنى قوزغۇن، - دىدى ئاتلىقلارنىڭ بىرى.

- بۇ ئاچكۆز بۆرىلەر نىياز دورغىنىڭ قالپىغىدىن بولسىمۇ ھېيىقسا بولغان، - دىدى يەنە بىرى مەسخىرە ئارىلاش.

- باللىرىغا ئۇۋال بولدى جۇمۇ، خەۋەر قىلىپ

قويايلىمىكىن.

- . . .

مەلىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغىچە كەچ كىرىپ كەتتى، ئەمەت كۈرۈكنىڭ تۇققانلىرى جەسەتنىڭ پارچىلىنىپ، پۇراپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەپنە قىلىنىۋېتىش قارارىغا كېلىشتى-دە، ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن ھوشۇر ئىمامنى باشلاپ، ئازلا كىشى بىلەن غول تەرەپكە ئاتلاندى.

- شۇنداق قىلىپ، بۇ نامازغا ئۆزلەمۇ بارماي قويدىلا-ھە، دېدى بىر ئوتتۇرا بوي كىشى يېنىدا كېتىۋاتقان نۇرۇل بوۋىغا.

نۇرۇل بوۋاي مۇنداق دېدى.

- يامانىنىڭ جىنازىسىدىن، ياخشىنىڭ ھېكايىسى ئوبدان، بۇ ئەمتاخۇن دادىسىنى دورىمىدى، دادىسى رەھمەتلىك ئۆزىنىڭ ماڭلاي تەرى بىلەن كۆن كەچۈرىدىغان ھالال ئادەم ئىدى. ئەمتاخۇن بولسا، بەگ دورغىلارنىڭ قولتۇغىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ يالىغىنى يالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقتى، ئۇنداق قىلمىسىمۇ خۇدايىم ئاچ قويماس ئىدى.

- شۇنى دىمەملا، ئەلدىن ئايرىلغانىنىڭ ئەلگىكى تۆشۈك دەپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن كۈنىمۇ چاغلىق، مانا ئەمدى نامىزىغا

باردىغان كىشىنىڭمۇ تايىنى بولمىدى.

- ئۇكام، - دېدى نۇرۇل بوۋا، - خۇدايىم ھېچ بەندىسىنى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرمىسۇن، مەن يىگىرمە يىللار بۇرۇن، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى چوڭ مەدرىسە باغچىسىدا ياساقچا ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، تالىپلارنىڭ كىتاپ سۆزلىرىدىن ئېيتىشىدىغان ھېكايىلىرىگە قۇلاق سالىدىغان ئىدىم، بىر كۈنى ئۇلارنىڭ لوقمان ھېكىمدىن ئېيتقان بىر ھېكايىسىنى ئاڭلاپ قالدىم: لوقمان ھېكىمنىڭ بىر كىيەۋ ئوغلى بوپتىكەنتۇق، ھەر جۈمە كۈنى نامازدىن يېنىپ سالامغا كېلىدىكەنتۇق، بىر جۈمە كۈنى كەلمەپتۇ، لوقمان ھېكىمنىڭ ئىچى پۇشۇپ، «بىزنىڭ ئوغۇلغا نىمە بولدى؟» دەپ قىزىدىن سوراپتۇ، قىزى: «يىقىلىپ چۈشتى» دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئالدىراپ تېنەپ« نەدىن يىقىلىپ چۈشتى؟» دەپ سورىسا، قىزى: « تامدىن» دەپتۇ. لوقمان ھېكىم كۈلۈپ كىتىپ : « تامدىن يىقىلىپ چۈشكەن بولسا بۇنىڭ چارىسى ئاسان. مەن تېخى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتىمىكىن دەپ ئەندىشە قىلىپتىمەن» دەپتىكەنتۇق. قارىسىلاچۇ، بۇ نىمە دىگەن ھىكمەتلىك گەپ!

- ھەق، ھەق! تىرىكلىدە ئەلدىن ئايرىلىپ يۈرۈشۈمدى، ئۆلۈگىمۇ يالغۇز قالدى. خۇدايىم ھېچ بەندىسىگە بۇنداق كۈننى كۆرسەتمىسۇن.

- لېكىننزە ـ دېدى نۇرۇل بوۋاي، - ئۇنى بۆرە يەپ كەتتى دىگەن گەپكە تازا چىن پۈتكۈم كەلمەيۋاتىدۇ، دائىم ئاتلىق يۈرىدىغان چوپ-چوك بىر ئادەمنى قانداق قىلىپ بۆرە يەپ كىتەلىگەي؟ سەپەرقۇلنىڭ كىلىشىنى ئىيىق ئەپ قىچىپ كېتىپتۇ دىگەن گەپكىمۇ چىن پۈتمەيمەن. يېشىم شۇنچە بولغىچە، بىزنىڭ يۇرتتا بۇنداق ئىشلارنىڭ بولغىنىنى زادى كۆرمىگەنمەن. بۇ ئىشلارنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر سىر بار، ئەمما، سەپەر قۇل بىلەن مومايغا بەك ئۇۋال بولدى، بىچارىلەر ئادا بوپ كېتىۋاتىدۇ.

ئومومەن، كۆپچىلىكنىڭ تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ ۋەقە توغرىسىدىكى پىكىرلىرى ئەنە شۇ نۇرۇل بوۋاينىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

خامۇش ماشقا ئەمەت كۇرۇكنىڭ ئۆلگىنىنى ئاڭلاپ، ئاپتاپتا قالغان خەمەكتەك سولىشىپ قالغان ئىدى، نىياز دورغا بولسا، ئەمەت كۇرۇكنى بۆرە يەپ كەتكەنلىكى بىلەن خامۇش

ماشىنىنى بۆرە تالىۋەتكەنلىكى ئارىسىدا قانداقتۇر بىر باغلىنىش بارلىقىنى سېزىپ، خامۇشنى دەرھال ئالدىغا چاقىرتقۇزدى.

- سېنى بۆرە تالىۋەتكەندە ئەمەت كۇرۇك بىلەن بىللىمىدىڭلار؟ - دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى دورغا.

- ھەئە... ياق-ياق، مەن كۆرمىدىم، - دەپ تىلىنى چايندى خامۇش ماشقا ھودۇقۇپ كېتىپ.

- راستىڭنى ئېيت ! بولمىسا تېرەڭنى تەتۈر سويىمەن.

- ياق، بىللە ئەمەس.

- ئەمىسە، سىنى بۆرە نەدە تالىۋەتكەن؟ ئورنىنى ئېيت؟

خامۇش ماشقا گەپ تېپىپ بېرەلمەي، بىر پۇتىنى سۆرەپ تالاغا قاچماقچى بولدى. دورغا ئۇنى گەجگىسىدىن تۇتىۋېلىپ سىم قامچا بىلەن ساۋاشقا باشلىدى. نېرىقى ئۆيدىن دورغىنىڭ ئايالى چىقىپ ئارىغا چۈشتى، دورغا ئۇنىڭغىمۇ پەرۋا قىلماي، «راستىڭنى ئېيىت» دەپ ئۇراتتى.

ئاخىر خامۇش ماشقا ھەممە گەپنى ئەينەن ئېيتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

نىياز دورغا: ئېھتىمال ئەمەت كۇرۇك قازاق قىزنى تاغ ئىچكىردىكى يىللىقچىلارنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇپ قايتار

ۋاقتىدا ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن دەرھال تاغ ئىچكىرىسىگە ئات چاپتۇردى. ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا خەۋەرچىلەر ئۇ يەرگە قازاق قىزى تۇگۇل، ئەمەت كورۈكنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بارمىغانلىغىنى ئېيتىپ كەلدى. نىياز دورغا ئاچچىغىنى خامۇشتىن ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى يەنە بىر مۇنچە ساۋىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپ مۇنداق دەيتتى : «ۋاي دەيۈزلەر، مېنى رەسۋا قىلىدىغان بولۇشتۇڭ، ھېلىغۇ بىر ئەمەت كورۈككەن، ئون ئەمەت كورۈك ئۆلسىمۇ ماڭا نىمە، ، ئەممازە، ئۇ قازاق قىزىنى تاپالمىسام شاھزادە غوجامغا نىمە دەيمەن؟ غوجامنىڭ كۆڭلىگە پىسەنت كەلگۈدەك بىر ئىش قىلمىسام، ماڭا نەدىكى ئىلتىپات! بۇ يامان بولدى... ياق، ياق ئۇ قازاق قىزى تىرىك، ئۇ مۇشۇ يۇرتتا بار، ئۇنى تاپماي بولمايدۇ.»

3

ئەمدى ھېكايىنى بىر ئاز ئارقىغا ياندۇرۇپ سۆزلىسەك، دەل ھېلىقى كۈنى «قارا يىلپىز» ئۆيىگە «خەۋەر» قىلىپ كېلىۋاتقان چاغدا، ئامانقۇلمۇ ئۇۋدىن قايتىپ ئۆيىگە كېلىۋاتاتتى، ئۇ

قىلىن قارىغايلىق جىرادىن چىققىشىغا، ئالدىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقان ئىككى ئاتلىقنى كۆرۈپ قالدى: ئەمەت كۈرۈك بىر ئايال كىشى مىنگەن ئاتنى يېتەكلەپ كېلىۋاتاتتى. ئايالنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىلغان بولۇپ، پۇت قوللىرى ئىگەرگە چەمبەرچەس باغلانغان ئىدى، ئامانقۇل بىر قاراپلا ئايىقىزنى تونىدى-دە، ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، گەپ قىلالماي قالدى ۋە دەرھال ئەھۋالنى چۈشىنىپ، «توختا، ھەي خاۋارىش» دەپ دەھشەت بىلەن ۋاقىرىدى، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئالدىنى توسدى. ئەمەت كۈرۈك مىلتىق تەڭلەپ تۇرغان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەندە گۇنا يوق، مەندە گۇنا يوق، ھەممىنى قىلغان خامۇش ماڭقا» دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئامانقۇل مىلتىقنى قارىغايغا يۆلەپ قويۇپ دەرھال ئايىقىزنىڭ ئاغزىدىكى لاتىنى تارتىپ چىقاردى ۋە پۇت-قوللىرىدىكى ئارغامچىنى كېسىشكە باشلىدى. ئەمەت كۈرۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مىلتىقنى قولىغا ئېلىۋالدى-دە، «ھە، تېجىمەل، ئەمدى نىمە دەيسەن؟ ئۆز ئوقۇڭ بىلەن ئۆز جىنىڭنى ئالىمەن، چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۈشۈكنىڭ

قۈيرۇغىنى چىشلەپتۇ دەپ سەن تېخى يولۇمنى توسۇپ نىمە قىلماقچى ئىدىڭ؟ ئۆت بۇياققا!» دىدى.

ئامانقۇل ئايقىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بولغاندىن كىيىن، پىچىقىنى غىلاپىقا سېلىپ قويۇپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئالدىغا كەلدى، ئەمەت كۈرۈك قارا مىلتىقنىڭ چاقمىقىنى قايرىپ، تەپكىنى باستى. مىلتىق ئېتىلمىدى. ئەمەت كۈرۈك ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى سېزىپ مىلتىقنى تاشلاپ ئاتقا يۈگۈردى. « قېچىپ قۇتۇلالمايسەن دەيۈز» دىدى ئامانقۇل ئېتىلىپ بېرىپ. قاتتىق ئېلىشىش باشلاندى،. . . ئەمەت كۈرۈك جان ئاچچىقىدا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى، ھەتتا گاھىدا ئامانقۇلدىن ئۈستۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى، ئاتلار ئۈركۈپ نېرى كېتىشتى، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلسىمۇ، پۇت-قوللىرى كۆيۈشۈپ كەتكەچكە، تېز ھەركەت قىلالمايتتى. شۇ ئاردا ئامانقۇل ئەمەت كۈرۈكنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، غىلاپتىن پىچىقىنى چىقاردى. ئەمەت كۈرۈك يىغلامسىراپ تۇرۇپ:

- ئاجىز جېنىمغا رەھىم قىل ئۇكام، مەن ئېزىپتىمەن، باللىرىم يېتىم قالمىسۇن، - دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

- ئېيتە، ئايقىزنى نەگە ئېلىپ بارماقچى ئىدىڭ؟ - دىدى ئامانقۇل.

ئەمەت كۈرۈك ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ۋاتىلداپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە نىياز دورغىنىڭ شاھزادە غوجىغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، ئايقىزنى ئوردىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئەمەت كۈرۈك خامۇش ماڭقىغا ئېيتقان. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ، دادىسىدىن قاتتىق رەنجىپ نىمە قىلىشىنى بىلمەي يىغلىغان. ئەمەت كۈرۈك بىر ئىگەر جابدۇقلۇق ئات بەرسەك ئايقىزنى ئوغرىلاپ بېرىمەن دىگەن. خامۇش ماڭقا ماقۇل بولۇپ، قەسەم ئىچكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەمەت كۈرۈككە ياردەملىشىكە يەنە بىر ئادەم بېرىشنى شەرت قىلىپ قويغان. ئاندىن ياسىن پاناق بەش قوي بەدىلىگە ماقۇل بولۇپ، بۇ ئىشقا ئارىلاشقان. ئۇلار ئايقىزنى نىياز دورغىنىڭ تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىللىقچىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ، خامۇش ماڭقىغا زورمۇ-زور خوتۇن قىلىپ بەرمەكچى بولغان. ئەمما، خامۇش ماڭقىنى ئىت تالىشۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىر ئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ئارقىسىدىن كەلمەكچى بولغان.

- نىياز دورغا بۇ ئىشنى راستىنلا بىلمەمدۇ؟ - سورىدى

ئامانقۇل.

- راستىنلا بىلمەيدۇ، ئەزبىرايى بىلمەيدۇ ئۇكام.

- خەيىر ئۈچ باللاڭنىڭ يۈزىدىن بۇ قېتىم ساقا رەھىم قىلاي، مۇندىن كېيىن كۆتۈۈڭنى قىسىپ يۈر، بولمىسا... - دىدى ئامانقۇل بىخىرامان ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ئەمەت كۈرۈك تۇيۇقسىز ئامانقۇلنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ، پىچاقنى چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ئۆزى دەرھال پىچاققا يۈگۈردى. ئەمما ئامانقۇل ئۇنىڭدىن چاققان كېلىپ، گەجگىسىگە بىرنى سالدى-دە، پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، «ھەي، رەھىم قىلغاننى بىلمىگەن مەلئۇن، ئەمدى مېنىڭدىن قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي،» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى، ئەمەت كۈرۈك ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۆزى يەتمەي، ئارقىغا شوخشۇپ بىرىپ، بىر تاشقا پۇتلاشتى-دە، تېرەك بويى كېلىدىغان تىك ياردىن غۇلاپ كەتتى، جىمجىت جىلغىدا ئۇنىڭ جان ئاچچىقىدىن «ۋاي جان» دەپ ۋاقىرىغان دەھشەتلىك ئۆلۈم پەريادىلا ئاڭلاندى.

مۇسۇلمانلاردا مىيتنى قەۋرىستانلىققا تاۋۇت بىلەن ئېلىپ بىرىش ھەممىگە مەلۇم بىر ئادەت. شۇڭا، بەزى تەسەۋۋۇپچى شائىرلار تاۋۇتنى «ياغاچ ئات» دىگەن كىنايە بىلەن ئىپادىلەپ،

«ئىگەرسىز ياغاچ ئاتقا مىنەرسەن ئاقىۋەت بىر كۈن» دەپ يازغانىدى. باشقىلارنى بەختسىز قىلىش بەدىلىگە خامۇش ماشقىدىن بىر ئىگەر-جاپدۇقلۇق ئات ئېلىپ مىنمەكچى بولغان ئەمەت كۈرۈك ئەمدى ئۇ «ياغاچ ئاتقىمۇ» مىنەلمەي قالدى.

ئامانقۇل بىلەن ئايقىز دەرھال تىك يارنىڭ گىرۋىكىگە كېلىپ پەسكە قارىدى، ئەمەت كۈرۈك شېغىل تاشلار ئارىسىدا قانغا مىلىنىپ دۈم ياتاتتى. «ھەر كىم قىلسا ئۆزىگە، تويپا تىقىلۇر كۆزىگە» دېدى ئامانقۇل، ئايقىزنىڭ چېچىنى سىلاپ. ئايقىز ئىختىيارسىز ھالدا ئامانقۇلنىڭ بويىنىغا ئېسىلدى. بۇ قانۇنى ئەر خوتۇن ئەمدى تۇنجى قېتىم قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىلىسىنىڭ كۆزىدىن ياش تامچىلىرى تېمىپ تۇراتتى. ئامانقۇل ئايقىزنىڭ ئارغامچا قىيىۋەتكەن نازۇك بىلەكلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «ئەمدى ئۆزلەنى ئۆيىگە ئەپىرىغىلى بولمايدۇ. نىياز دورغىنىڭ نىيىتىنى ئۇقتىلا. ھازىرچە ئاقتاشتىكى كىچىكنەمنىڭ① ئۆيىگە كېتەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولۇر».

ئايقىز قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆيدىكىلەرنىڭ

كۆڭلىنى تىنجىتىپ قويۇش لازىملىقىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل «خاتىرجەم بولسىلا، ئەتە ئۆزۈم بىر ئىلاج قىلىمەن» دېدى.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، ئامانقۇل ئاتلارنى تۇتۇپ كەلدى. قارا ملتىغىنى بەتلىۋېلىپ ئۆزى بىلىدىغان باشقا بىر چىغىر يول بىلەن ئايقىزنى ئاقتاش تەرەپكە باشلاپ كەتتى. گۇگۇم پەردىسى بىلەن قاپلانغان كەڭ دالا جىمجىت ئىدى.

ئەتىسى تاڭ بىلەن تەڭ ئامانقۇل پەيدا بولدى. بوۋاي بىلەن موماي ئۇنى ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى.

كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ خېلى كۆڭلى تىنغان بولسىمۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن ئەندىشە قىلىشاتتى. چۈنكى، قاچانلا بولمىسۇن، ئەمەت كورۇكنىڭ ئىستەك-سورىغى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇندىن قالسا، ئوردا بەگلىرىنىڭ «تۆمۈر چارۋا» سانىغى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۆتكەن يىلدىكى ساناقتا گەدەنگە ئارتىلغان ئەللىك قويغا بۇ قېتىم ئايقىز بۇلاپ كېتىلگەندە ئىزسىز يوقالغان ئوتتۇز قوي قوشۇلسا، شامەخسۇتقا سەكسەن قوي قەرزدار بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟!

- دادا، - دېدى ئامانقۇل، - ئۆزۈڭنى تولا ئۇپراتمىسىنا،

ئەل نىمە بولسا شۇ بولىمىز، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆلىمنى ئۇلار ھېچۋاقتتا ئاشكارا قىلالمايدۇ، ئاشكارا قىلدىغان بولسا، خامۇشنىڭ بۇلاڭچىلىغىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالامدۇ!

ـ ھەي بالام، سەنمۇ تولا ياشلىق قىلما، مۇبادا خامۇش ماڭقا ھەممە سىرنى ئېيتىپ، دادىسى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق!؟

ـ ئۇلار مېنىڭ ھالال جۈپتۈمنى ئوغرىلىغاندىنكىن بىزمۇ ئەرز قىلمايمىزمۇ؟

ـ كىمگە ئەرز قىلىسەن؟ شامەخسۇتقىمۇ؟ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇققان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دىگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ سەن؟

ـ ھەي دادىسى، كۈن چىقاي دەپ قالدى. قويلار قوتاندا تۇرىۋەرگەيمۇ؟ـ دىدى رەۋشخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن بوۋاي قويغا ماڭدى. ئامانقۇل «قارا يىلپىز» نىڭ قېشىغا باردى. «قارا يىلپىز» بېشىنى قوللىرى ئۈستىگە قويۇپ مۈكىلىنىپ ياتاتتى، ئامانقۇل ئۇنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، نىمىندۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى.

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۈر خەلپىمۇ

بارىكۆلدىن قايتىپ كەلدى. ئۇ سەپەرقۇللاردىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن. « پالتا چۈشكىچە، كۆتەك دەم ئەپتۇ دىگەندەك، ھازىرچە ‹ئايقىزنى ئېيىق ئەپقېچىپ كېتىپتۇ› دىگەن گەپلەرنىڭ چىققىنىمۇ ياخشى بوپتۇ، بولمىسا، بۇ ئىش تېخىمۇ چىگىشلىنىپ كېتەتتى» دەپ، ئايقىزنى نەگە يوشۇرۇش توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پىكرىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئەتە ئەتىگەندە، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئايقىزنىڭ يېنىغا، يەنى ئاقتاشقا ماڭىدىغان بولدى.

شۇ ئاردا، تۆمۈر خەلپىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، نۇرۇل بوۋا باشلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردى. ئۇلار ئىچىدە ھىلىقى كۈنى مەسچىتتىكى ۋەقەدىن كېيىنلا، تۆمۈر خەلپىنى تونىغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. پات-ئاردا بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن قانداق ئۆتۈش غېمى ھەممەيلەننىڭ يۈرىگىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغاچقا، گەپنىڭ ماۋزۇسى شۇ مەسىلە بولۇپ قالدى. تۆمۈر خەلپە پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقانلىغىنى، نەچچە مىڭ يىلدىن بىرى خەلقنى يەلكىسىدىن بېسىپ كېلىۋاتقان خانلىق تۈزۈمنىڭ ئەمدى

ئۇزاققا بارماي گۇم بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى، «مانجۇ خانىنىڭ ئەجىلى يېقىنلاپ قالدى، ئۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شامەخسۇت ۋاڭنىڭمۇ تومۇرى چوقۇم ئۈزىلىدۇ. خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلىدىغان كۈنلىرى ئاز قالدى، بۇ قېتىمقى <تۆمۈر چارۋا> سانىغىدىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈۋالساق، يەنە بىر ساناق كەلگىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆزىمۇ جەھەننەمگە كېتەر!»

ـ ئىلاھىم، شۇنداق بولغاي، ـدېدى نۇرۇل بوۋا.

ـ ئانداق بولسا، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ تۇرساق بولغۇدەك، ـ دېدى سەپەر قۇل مەنىلىك كۈلۈپ.

ـ شۇنداق، بىر زاھىتنىڭ زالىم ھەججاجقا قىلغان دۇئاسىدەك دۇئا قىلىمىز ـ دېدى تۆمۈر خەلپە.

ـ ئۇ زالىم قانداق دۇئا قىپتىكەن؟

ـ ھەججاج دىگەن زالىم پادىشا بىر زاھىتقا ئۇچرىشىپ، ماڭا بىر ياخشى دۇئا قىلغىن دىگەندە، زاھىت قولنى كۆتىرىۋېپ: «ھەي پەرۋەردىگار، بۇ زالىمنىڭ جېنىنى تېزرەك ئال!» دەپتۇ. ھەججاج: « مۇنداق دۇئاغا تىلىڭ قانداق باردى؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ. « سەن تېزرەك ئۆلسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، پۇقراغىمۇ

ياخشى. ئۆزۈك گۈنا قىلىشتىن قالسەن، پۇقرا سېنىڭ زۇلمىڭدىن قۇتۇلىدۇ.» دەپتۇ زاھىت.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

ـ لېكىننزە، ـ دېدى رەۋشان موماي، ـ بىزنىڭ شامەخسۇت ۋاقىمىز دۇئا قىلغانغا ئۆلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.

ـ شۇنداق، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە، ـ قۇرۇق دۇئاغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ، ئىلاننىڭ بېشىنى تاياق ـتوقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.

ـ تاياق ـتوقماقنى قاچان قولغا ئالىمىز؟ـ دېدى ئامانقۇل.

ـ ئاز قالدى، ئۇكام، ئاز قالدى! ئاغىچە بىلىگىڭگە كۈچ يىغىپ تۇر!

ئالتىنچى باپ

سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش!

ئەي ھۆكۈمدار! مەزلۇملارنىڭ كۆز يېشىدىن قورق، ئۇلارنىڭ دۇئاسى نوھنىڭ توپان بالاسىنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

— ئابدۇراخمان جامى

1

نىياز دورغا ئايقىزنى ھىچيەردىن تاپتۇرالماي، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ، دەرۋازىسى ئالدىدىكى يوغان تاشتا دومسىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرۇپ-تۇرۇپ، سەپەرقۇللاردىن گۇمانلانغۇسى كېلەتتى. بىراق، بىرىنچىدىن، بۇنىڭغا ھىچقانداق ئاساس تاپالمايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆلۈشىگە باش سەۋەپچى ئۆزىنىڭ ئوغلى خامۇش

ماشقىا ئىكەنلىكى ئېنىق بولغاچقا، بۇ ئىشنى تەگەۋەرسە، ئاخىرى ئۆزىگىمۇ گەپ كېلىپ قېلىشىدىن ئېهتىيات قىلاتتى. چۈنكى، ئايىقىزنى خامۇش ماشقىغا بۇلاپ بەرگەن ھىلىقى ياسىن پاناق تېخى ھايات... ئىش چېكىغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولماس. ھەي خامۇش، ھەي خامۇش! ھەممىنى قىلغان سەن!

نىياز دورغا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ساقىلىنى بارماقلىرىغا يۆگەپ ئولتۇرغاندا، ھوشۇر ئىمامنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمام ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ ئاقساقلاپ كېلىۋاتاتتى. نىياز دورغا ئۇنىڭ چۈگۈلۈپ كەتكەن كىر سەللىسى بىلەن پۇلاڭلاپ تۇرغان پەرىجىسىنىڭ پەشلىرىگە قاراپ، «قۇلاقلىرىنى سالپايتىپ، ئۇچ پۇتى بىلەن دىڭگاكلاپ كېلىۋاتقان ئىشەككە ئوخشايدۇ، خوتۇن تالاق» دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى. بىراق ئىمام يېقىن كېلىپ سالام بېرىشى بىلەن تەڭلا نىياز دورغا ئورنىدىن قوزغىلىپ: «كەلسىلە ئاخۇنۇم، چىرايلىرى كۆلۈپ ئېچىلىپ كېتىپتىغۇ» دەپ ھىجايدى. ئىمام يېڭى خەۋەر تېپىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقاندا، «ھە، ھە، ئېغىزلىرىغا قەن-ناۋات، قېنى ئىلدامراق ئېيتسىلاچۇ»

دىدى دورغا ئىماملىغا ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ. هوشۇر ئىمام هىلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ يېقىندا بۇ يەرلەرگە كېلىپ، بەزىلەرگە غەلىتە گەپلەرنى، مەسىلەن، بېيجىڭدىكى مانجۇ خان ئاز كۈندە موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ، ئۇ چاغدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئىشىمۇ تۈگەيدۇ؛ « يەرگە بىر نۆۋەت، ئەرگە بىر نۆۋەت» دەپ، ئەمدى نۆۋەت زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل پۇقرالارغا كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دىگەندەك گەپلەرنى قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە «تۆمۈر مۇجاڭ بۇ قېتىممۇ سەپەرقۇل دىگەن قېرى تېجىمەلنىڭ ئۆيىدە قونۇپ ئۆتۈپتۇمىش» دەپ قوشۇپ قويدى.

نىياز دورغا بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، تۆمۈرنىڭ قايسى جەمەت كىشىسى ۋە هازىر قەيەردە ئولتۇراقلىق ئىكەنلىگى، هىلىقى گەپلەرنى كىملەرگە ۋە قاچان ئېيتقانلىقى توغرىسىدا ئىماملىغا بىر مۇنچە سوئاللارنى قويدى. ئىمام بۇنىڭ هىچقايسىسىغا ئېنىق جاۋاپ بىرەلمەي، «هىلىقى كۈنى مەسچىتتە مەن قۇمۇللۇق، كەسپىم ياغاچچى، دىگەن ئىدى» دەپ تىلىنى چاينىدى.

ـ هەي، چەلپەكچى ئاخۇنۇم، ـ دەپ تېرىكتى دورغا، ـ

ئۆزلەگە ياغلىق چەلپەك بولسىلا بولىدۇ، قۇمۇلدا كۈرمىڭلىغان تۆمۈرلەر بار، قايسىسىغا ئېسىلغۇلۇق. خەير، بوپتۇ، ساناقچى بەگلەر كەلگەندە مەلۇم قىلۇرمىز. ھىلىغۇ بىر تۆمۈر، يۈز تۆمۈر بولسىمۇ، قېزبەگ غوجامنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەمدى ئېيتسىلاچۇ، ھىلىقى قازاق قىزى توغرىسىدا يېڭى گەپ بارمۇ؟

ھوشۇر ئىمام سەل جانلىنىپ، دەل مۇشۇ ئىشتا تۆمۈردىن گۇمان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. « ھە، قانداقسىغا؟» دەپ قىزىقتى نىياز دورغا يەنە.

شۇ چاغدا يىراقتىن ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق كۆرۈندى، بۇ، ھىلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. ئۇ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ساناقچى بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى...

نىياز دورغا بۇ ئىشتىن ئالدىقاچان خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغىنىغا قارىماي، ئۆز كىشىلىرىگە يەنە بىرمۇنچە بۇيرۇقلارنى بېرىپ، ئۆزى بىر قانچە يۈرت چوڭلىرى بىلەن ساناقچى بەگلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئاتلىنىپ ماڭدى ۋە ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە

بېرىپ كۈتتۈۋالدى.

ساناقچى بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىگىدە تارقىلىپ، يۇرت ئىچىنى دەھشەت باستى.

ـ ھەر كۈزدە بىر كېلىدىغان بۇ لەنىتى ساناق يەنە كېلىپ قالدى، ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نىمە كۈنلەر چۈشۈركىن! ـ دىدى نۇرۇل بوۋا شامالدا ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يىڭى بىلەن سۈرتۈپ.

ـ شۇنداق، باشقا ئىقلىمدىكى كىشىلەر، ـ دىدى سەپەرقۇل، ـ گۆر ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسە، بىز بىچارىلەر تىرىك تۇرۇپلا كۆرىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېگىدە ياتقانلار گۆر ئازاۋىنى بىزگە ئوخشاش ھەر يىلى كۆرمەيدىغاندۇ.

2

شۇ ئاخشىمى نىياز دورغىنىڭ كەڭ، ئازادە ھويلىسى خۇددى توي كۈنلىرىدەك قىزىپ كەتتى. ئۇچ-تۆت يەرگە قازان

ئىسلىپ، ئارچا، قارىغاي ئوتۇنلىرىنىڭ چارسلداپ كۆيۈشى بىلەن ھويلىنىڭ ئىچى ئىللىق جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. مەزىلىك تاماقلارنىڭ پۇرىغى ئەتراپقا يېيىلىپ ھەممە كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىپ تۇراتتى. زىلچا ـ گىلەم ۋە ئاپپاق كىگىزلەر بىلەن بېزەلگەن چوڭ مېھمانخانىنىڭ سۇپىسىغا قاتلىما نان، توغاچ، مېۋە ـ چېۋە، قەن ـ ناۋات، قايماق ـ پىشلاق، سېرىق ياغ، قۇرۇت، بوسۇرغاق ۋە ئۇلاي، كەكلىك گۆشلىرى بىلەن تولغان داستىخان يېيىلغان، داستىخاننى چۆرەدەپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. تۆردىكى ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان سېمىز كىشى بۇ قېتىم نېرىنكىر، تۇركۆل، ئارا تۆرۈك، باي ۋە نوم تەرەپلەردىكى چارۋا سانىغا باش بولۇپ كەلگەن ئاخۇن قېزىبەگ دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ شامەخسۇتنىڭ ئانا جەمەت يېقىن تۇققىنى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قېزىبەگ غوجا دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ مانجۇچە قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چىكە چاچلىرى بىلەن شالاڭراق كەلگەن ساقاللىرىغا ئاق كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، يۇمۇلاق پولتاي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بىر ئاز ئارىلىق قويۇپ ئولتۇرغان سەللىلىك كىشى يېشىل پەرەنجە

تونىنىڭ يەڭلىرىنى تۈرۈپ، چا ساقىلىنى پات-پات سىلاپ قوياتتى. بۇ، ئۆۋەيىس مۇپتى ئىدى. قىزىبەگ غوجىنىڭ سول تەرىپىدىمۇ بىرئاز ئارىلىق تاشلاپ، تىك ياقىلىق كۆك چاپىنى ئۈستىدىن كەڭ كەمەر باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ، قامچىسىدىن قام تېمىپ تۇرىدىغان ئوردا جاللاتلىرىنىڭ بىرى گايىت پاششاپ ئىدى. قالغانلىرى ساناقچى، كاتىپ ۋە ھىساپ-دەپتەرچى بەگلەر ئىدى.

پەگاغا سېلىنغان ئاددىراق داستىخان ئەتراپىدا مىلتىق-قىلىچلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق سەككىز نەۋكەر ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك كۆك چاپان، كۆن ئۆتۈك، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپاق كىيگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى.

مېھمانلارغا قويۇق قايماق چايدىن كېيىن، پاخلان گۆشىدىن پىشۇرۇلغان ياپما ۋە ياغلىق شورپا تارتىلدى. تېخى ئانچە قاراڭغۇ چۈشمىگەنلىگىگە قارىماي، ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق چىراقلارمۇ يېقىلدى. ئەمدى بۇ مېھمانخانىنى قارا چىراق ئەمەس، بىر نەچچە يوغان موم شاملار يورۇتۇپ تۇراتتى.

كەڭ ۋە قاراڭغۇ دەھلىزنىڭ تېمىغا ئېسىلغان يوغان قارا

چىراق تۆۋەندە بولسا، نېرىنكىرىنىڭ بايلىرىدىن سۇۋىر ھاجى بىلەن باقىنياز دىخان نىياز دورغىنىڭ ئالدىنى توساپ، قانداقتۇ بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزغىن گەپ تالىشىپ تۇراتتى.

- ھېچبولمىسا، مۇپتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيدە قونغاي، - دىدى پۇت-قوللىرى ياچىۋەكىنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سۇۋىر ھاجى.

- ئىنساپ قىلسىلا ھاجىم، - دىدى پاكار، دوغىلاق كەلگەن باقىنياز دىخان، - ئانداق دىگىچە ھەممىسىلا بىزنىڭ ئۆيدە قونسۇن دىمەملا.

- ھەر ئىككىلىرى ئىنساپ قىلسىلا. قېزىبەگ غوجام باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدە قوندۇ، قالغانلارنى ھەر قايسىلىرىغا بۆلۈپ بېرىمىز، - دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى نىياز دورغا.

- جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا دىسىلە، دورغام، - دىدى سۇۋىر ھاجى كۈلۈپ.

- ھە، ئۆزلەنىڭ قەستلىرى شاپتۇلدا بولماي، ئۈرۈكنىڭ غورىسىدامىدى؟ - دىدى دورغىمۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ.

شۈنداق، ھەممىسىنىڭ قەستى شاپتۇلدا ئىدى. سەۋىۋى شۇكى، تاغدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ كەمبەغەل تەبەقىسىلا ئەمەس، ھاللىقلىرىمۇ، ئۆز ماللىرىغا قوشۇپ شامەخسۇتنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەر يىلدىكى «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدا ھەممىگە ئوخشاش شەرت قويۇلاتتى. ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى كىم ئوبدان ياغلىيالىسا، شۇ كۆپرەك ھايان كۆرەتتى. « كانايغا يوق، سۈنەيگە نەدە» دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى ياغلاشقا كەمبەغەللەرنىڭ ئەلۋەتتە كۈچى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، چۈشىنمۇ شىرنىسى بار يەرگە قونىدۇ دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرمۇ، ھاللىق ئائىلىلەرگە چۈشۈشنى خالايتتى.

شۈنداق قىلىپ، نىياز دورغىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، قىزبەگ غوجا، ئۆۋەيىس مۈپتى، گايىت پاششاپ ۋە ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق ئىككى نەۋكەر نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە قالدى، قالغان بەگ ۋە نەۋكەرلەر ئەھۋالغا قاراپ، ئۆي-ئۆيلەرگە تەقسىم قىلىندى.

داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىزبەگ غوجا «چىگىگاك غوجامنىڭ يارلىغىغا بىنائەن» ساناقنى تېز تۈگىتىش

ۋە ئەتىدىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىش لازىملىقىنى قاتتىق جېكىپ ئورنىدىن تۇردى.

نىياز دورغا قىزبەگ غوجىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان ئايرىم بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، « ھەزرەتلىرىگە مۇشۇ ھوجرىنى راسلاپ قويغان ئىدىم» دېدى. ئاندىن، تۆت جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، ئالتە جۈپ بۇغا مۈڭگۈزى، ئاشلاپ قويۇلغان بىر ئېيىق تېرىسىگە قوشۇپ، تاختىلاپ قويۇلغان بىر بۆرە جۇۋا بىلەن بىر تۈلكە جۇۋىنى ئالدىغا قويۇپ، « ئاز بولسىمۇ، ئىلتىپات قىلغايلا» دەپ ھىجايدى.

ـ بەك جۇۋاپ كېتىپتىلا، ـ دېدى قىزبەگ غوجا سىپايىلىق بىلەن سوغاتلارغا قاراپ.

ـ خوش، غوجام، لايىقلىرىدا بولمىدى.

ـ ھە، ئېيتماقچى، شاھزادە غوجامغا ئەۋەتمەكچى بولغان ھىلىقى پەرى قىز نەدە؟ راستىنلا شۇنچىۋالا چىرايلىقمۇ؟ بىر كۆرسەك بوپتىكەن. چىرايلىققا قاراپ قويۇش سۈننەت دەيدىغۇ، ھا... ھا...

ـ راستىنلا چىرايلىق ئىدى.

ـ «ئىدى» دەيدىلىغۇ؟

- خوش، غوجام، بەك چىرايلىق ئىدى. شاھزادە غوجامنىڭ قولىغا تەككىچە، ھەزرەتلىرىگىمۇ... ئەممازە، ئەستاغپۇرۇللا...

- ھە، نىمە ئەستاغپۇرۇللا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، نىياز دورغا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆزى بىلگەن ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئەمما، بۇ گەپلەرگە ئوغلىنى ئارىلاشتۇرماي، سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇلنى ۋە مەدەت بەرگەن تۆمۈر مۇجاڭنى قاتتىق يامانلاپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپە توغرۇلۇق ھوشۇر ئىمامدىن ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلى ئېيتتى.

قېزىبەگ غوجا كۈمۈش غاڭزىسىغا باشقىدىن تاماكا سېلىپ، بىر-ئىككى قاتتىق شورىغاچ مۇنداق دىدى:

- ھە، ئۇلۇغ بېيجىڭ خان توغرىسىدىكى گەپلەر تاققىمۇ يېتىپ چىقىپتۇ-دە، بۇ تۆمۈر دىگەن خوتۇنتالاقنى ئاسمانغا چىقىۋالسا تاپىنىدىن، يەرگە كىرىۋالسا، كوكۇلىدىن تارتىپ چىقماي بولمايدۇ، ئۇنىڭ شېرىكلىرى بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن-دە! نىمە قۇل دىدىڭىز ھېلىقى تېجىمەللەرنىڭ ئېتىنى، سەپەرقۇلمۇ؟

- خوش غوجام، دادىسى سەپەرقۇل، بالىسى ئامانقۇل.

- ياخشى، چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى «ئىت سەمرىسە

ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان. بۇ تېجىمەللەرنى قاتتىقراق ئۇچۇقداپ قويمىساق بولمىغىدەك.

- شۇنداق غوجام، شۇنداق، مەن...

3

ئەتىسىدىن باشلاپ ساناق باشلاندى. خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا بۇ، ساناق ئەمەس، جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان «قىيناق» ئىدى. ساناقچى بەگلەرنىڭ دەپتىرىدىن ۋاڭنىڭ ھەربىر قوشقار ۋە ئەركىگىمۇ قوزىلايدىغان، ھەربىر ئاختا ۋە ئايغىرىمۇ قۇلۇنلايدىغان، ھەربىر بۇقا ۋە ئۆكۈزىمۇ موزايلايدىغان بولۇپ چىقىۋەردى. ساناقچى بەگلەرنىڭ چۆنتىكىنى توشقۇزالىغانلارنىڭ يۈكى يېنىكلەپ، كەمبەغەللەرنىڭ ھىساۋىغا يېزىلىۋەردى.

ئۇۋەيس مۇپتى مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا جامائەتكە ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ مۇنداق دەيتتى: « پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئاللا تائالا ئۆزىنىڭ يېقىن بەندىلىرىگە پادىشالىق

تەختىنى نىسبەت قىلىدۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئىنسى-جىن، دىۋە-پەرى ۋە جان-جانىۋارلارنىڭمۇ پادىشاسى ئىدى. بۆرە، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچلار چىغىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىجازىتىسىز ئۇنىڭ چارۋىلىرىنى يىمەيتتى. سۇلايمان ھەم پەيغەمبەر، ھەم پادىشا بولغان بىلەن ئىسلام پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ئۇ كىشىگە نىسبەت بولمىغان. بىزنىڭ ۋاقىمىز چىڭگاك غوجام ئالىلىرى بولسا، ھەممە دىنلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە پۈتۈن كائىناتنىڭ پەخرى ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇئەلەيھى ۋەسسەلەمنىڭ تەۋەرۈك ئەۋلادى، يەنى سەئىتزادەدۇر. شۇ ۋەجىدىن، چىڭگاك غوجامنىڭ چارۋىلىرىنى بۆرە يىمەيدۇ، ئېيىق ئېلىپ قاچمايدۇ، جۇت سوقمايدۇ، قار باسمايدۇ، كىمىكى چىڭگاك غوجامغا خىيانەت قىلسا، ھەر ئىككى ئالەمدە جازاسىنى تارتىدۇ. بۇنى ھەممىڭلار ئۇقۇپ قىلىڭلار، ئاڭلىمىغانلارغا ئۇقتۇرۇڭلار...»

مۇپتىنىڭ گېپى شۇ يەرگە يەتكەندە، مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىن كۆتىرىلگەن يىغا-زارە ۋە دات-پەريات ئاۋازلىرى ھەممىنى چۆچۈتىۋەتتى. جامائەتنىڭ كۆپ قىسمى «دۇر» قىلىپ

شۇ تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. توخنىياز مەرگەن دىگەن كىشى تېرەككە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قىرى ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئۇششاق باللىرى زار-زار يىغلاپ، نىمە قىلىشنى بىلمەي تۇراتتى.

نېرىنكىر بىنا بولغاندىن بۇيان مۇنداق ئىشنى ھىچكىم كۆرۈپ باقمىغان ئىدى. چۈنكى ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئۆز-ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك يامان كۆرەتتى. بۇگۈن بولسا، توخنىياز مەرگەندەك قاۋۇل ۋە ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەممىنى بەك ھەيران قىلدى. كۆپچىلىك خۇددى بۇ ئىشنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك، مەرھۇمغا خەيرىخاھلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى، بىرقانچەيلەن جەسەتنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۇستىگە ئاق يېپىپ قويدى.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: بۇلتۇر توخنىياز مەرگەن ئوردىدىن ئالۋاڭغا چۈشكەن بەش مۆڭگۈز ئۇچۇن بۇكەن ئوۋلاپ يۈرگەندە، تاغدىن يىقىلىپ پۇتى سۇنغان ئىدى. شۇ قىشلىغى قوتانغا ئۆزى قارىيالماي قېلىپ، پاشالىق قويدىن ئەللىك نەچچە قوينى بۆرە يىرىۋەتكەن. بەش جۈپ مۆڭگۈز بىلەن بۇ

قويلارنىڭ ھىساۋى قوشۇلۇپ، بىر يۈز ئاتمىش قويغا قەرزدار بولغان ۋە بۇنى بۇيىل چوقۇم تۆلەشكە تىلخەت بەرگەن ئىدى، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دىگەندەك، بۇ يىل ئەتىيازدا تۇيۇقسىز قار كۆچۈپ، يەنە سەكسەن نەچچە قوي چىقىم بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۆز ھىساۋىدا ئوردىغا ئىككى يۈز ئەللىك قوي قەرزدار ئىدى. تۈنۈگۈنكى ساناق نەتىجىسىدە، بۇنىڭغا يەنە ئەللىك قوي قوشۇلۇپ، توپ-توغرا ئۈچ يۈز قويغا قەرزدار بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گايىت پاششاپ: «ئەگەر تولۇق تۆلىيەلمىسەڭ، ئۆزەڭ قۇل، خوتۇن-قىزلىرىڭ دىدەك، بارلىق ئۆي-سەرەمجانلىرىڭ پاشالىق قىلىنىدۇ» دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتكەن ئىدى.

- توخنىياز مەرگەن ئۆزىنى ئېسىۋالدىغان ئەر ئەمەس ئىدى، - دىدى نۇرۇل بوۋا، مەرھۇمنىڭ تاۋۇتى ئارقىسىدىن كېتىۋېتىپ.

- ئىلان چاقسا پىلمۇ چىقراپ تاشلايدۇ، دەرتكە چىدىيالماي قالغاندۇ زە، بىچارە، - دىدى سەپەرقۇل.

ئۇلار تاۋۇتنى مەسچىتكە ئېلىپ كىرگەندە، ئۇۋەيس مۇپتى بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ « ئىسلام شەرىئىتىدە ئۆزىنى

ئۆلتۈرۈۋالغان كىشىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش دۇرۇس ئەمەس» دەپ ئاللىقاچان كېتىپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇنى ئاڭلاپ، جامائەت بىرئاز تېڭىرقاپ قالدى. نۇرۇل بوۋا: « كېلىڭلار، ئىسلام شەرئىتى بۇ ئاخۇنۇملارنىڭ كۆڭلىدەك تار ئەمەس. جىنازا نامىزىنى چۈشۈرۈپ باقمىغان بولساممۇ، كۆپ قېتىم كۆرگەنمەن» دېدى-دە، ئۆزى ناماز چۈشۈردى.

بىرنەچچە كۈنلۈك « ساناق» پۈرۈن نېرىنىكىرنى ئوكتەي-توكتەي قىلىۋەتتى.

سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى، نىمىشقىدۇ، ھەممىدىن كېيىنكى قاتارغا قويۇلغان ئىدى. بوۋاينىڭ كۆڭلى بىر نىمىنى تۇيغاندەك كېچىچە بىئارام بولۇپ چىقتى. ئۇ پات-پات تالاغا چىقىپ، قوتاننى بىر ئايلىنىپ چىقاتتى. « قارا يىلپىز» ئۇنىڭ يېنىدىن كەتمەي، ئەنسىزلىك بىلەن قاۋاپ قوياتتى. بوۋاي بولسا، خىيالچان كۆزلىرى بىلەن ئاسمانغا قارايتتى. ئاسمان گۈمبىزى ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى قارا پەرەنجىگە ئورىنىۋالغان قورقۇنچلۇق بىر جادىگەر مومايدەك كۆرۈنەتتى، پىلىلداپ تۇرغان يۇلتۇزلار بولسا، شۇ جادىگەر مومايىنىڭ پەرەنجە ئىچىدە پارقىراپ تۇرغان سېھىرلىك كۆزلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

... دۇنيا ئەزەلدىن شۇنداق قاراڭغۇ يارالغان بولغىيمىدى، بۇ قاراڭغۇلۇقنىڭ چېكىمۇ بولامدىغاندۇ؟ دۇرۇست، تاڭ ئاتقاندا، قىزىل قالقاندەك پارقىراپ كۈنمۇ چىقىدۇ. ھە، مانا كۈن چىقىپتۇ دەيمىز، ئەمما، تولا چاغلىرىدا كۈننىڭ يۈزىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ كېتىدۇ، يا بولمىسا، ھەش-پەش دىگىچە، يەنە قاراڭغۇ چۈشىدۇ، خۇدايى تائالا كۈندۈزنى ئازراق، كېچىنى كۆپرەك ياراتقانمىكىن؟! ئۇ، شۇ خىياللار بىلەن يېتىپ، تاڭ ئېتىپ كەتكىنىنى تۇيماي قالدى.

ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈكۈرلەشلىرى بىلەن « قارا يىلپىز» نىڭ قاتتىق قاۋاشلىرى بوۋاينى خىيالىدىن ئويغاتتى. ساناقچى بەگلەر كەلگەن ئىدى.

رەۋشخان موماي نەچچە كۈندىن بۇيان ساناقچى بەگلەرگە ئاتاپ يىققان قايماق، پىشلاقلىرى بىلەن چاي قۇيدى. ئارقىدىنلا مەزىلىك پىشقان پاخلان گۆشىمۇ كەلتۈرۈلدى. بەگلەر ساھىپخانلارنى « ئالسىلا، باقسىلا» مۇ دىگۈزمەي بەھوزۇر قوساق تويغۇزۇشتى. ئاندىن «قىنى ئەمىسە» دىيىشىپ، ساناقنى باشلىدىيۇ، ئانداق-مۇنداق قىلىپ بىردەمدىلا تۈگىتىپ، سەپەرقۇلنى نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىغا ھەيدەپ كەلدى.

ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان قاپاق تېرەكتە ئىككى ياش يىگىت يېرىم يالىڭاچ ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇلارنىڭ دۈمبىلىرى قامچا بىلەن تال-تال تىلىنغان، يۈز-كۆزى يېرىلغان ئىدى. تېرەك تۈۋىدە يەڭلىرى جەينەككىچە تۈرۈلگەن تۆت نەۋكەر قامچا تۇتقان قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ غادىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى سۇپىغا ئۈزمە ياغىچىدىن ئۈچ قىرلىق قىلىپ ياسالغان، ھەر بىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر قۇچاق پالاق يۆلەپ قويۇلغان ئىدى. بۇ، « غولدا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس جازا قورالى ئىدى. پىشايۋانغا سېلىنغان زىلچە-گىلەملەر ئۈستىدە قېزىبەگ غوجا بىلەن ئۈۋەيس مۇپتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا باشقا ھىساپچى بەگلەر دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمامۇ بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ ئولتۇراتتى. گايىت پاششاپ كىمدۇ بىرسىنى گەجگىسىدىن تۇتۇپ، تىلخەتكە بارماق باستۇرۇۋاتاتتى. پۇقرالاردىن نۇرۇل بوۋا باشلىق يىگىرمە-ئوتتۇز كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ ئۆرە تۇراتتى.

سەپەرقۇلنى ئېلىپ كەلگەن بەگلەردىن بىرى تازىم بىلەن بىر پارچە قەغەزنى دەرھال قېزىبەگ غوجىغا ئىككى قوللاپ

سۇندى. قىزىبەگ قەغەزنى كۆزدىن كەچۈرە-كەچۈرمەيلا، دەپتەر تۇتۇپ ئولتۇرغان بەگنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى.

- پاشالىقنىڭ قالغان قويلىرىنى نېمە قىلدىڭ؟ - دېدى دەپتەرچى سەپەرقۇلغا ئالىيىپ.

- خوش، بېگىم. يېقىندا بىر پالاكەت كېلىپ، ئوتتۇز قوينى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇق. بۇلتۇرقى ئەللىك قوي بىلەن ئىككى جەمى سەكسەن تۇياق قوي گەدىنىمگە چۈشۈپ قالدى.

- ھەي گالۋاڭ، ئوتتۇزغا يۈز ئەللىكنى قوشسا قانچە بولىدۇ؟

- بىر يۈز سەكسەن، - دېدى سەپەرقۇل سەل تۇرۇۋېلىپ.

- ئەمىسە، ئىككى جەمى سەكسەن دەيسەنغۇ؟

- خوش بېگىم، ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولىدۇ.

- ھەي، خوتۇنتالاق، سەن كىمنى گالۋاڭ ئەتمەكچىسەن، قارا، بۇنىڭغا، - دەپتەرچى چاچراپ تۇرۇپ سەپەرقۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە دەپتەرنىڭ قېتىدىن قېلىن خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان بىر مۆھۈرلۈك تىلخەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تىققىدەك بولدى. ئاندىن، - بۇ سېنىڭ بارمىغىڭمۇ ئەمەسمۇ.

نىياز دورغام بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ شاھىت بولغىنى يادىڭدىمۇ؟ ـ دېدى.

ـ شۇنداق بېگىم، بۇنىڭ ھەممىسى راست.

ـ ئەمىسە، نىمىشقا سەكسەن دەيسەن؟

ـ ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق، سەكسەن بولمامدۇ؟

ـ تولا ھارامزادىلىك قىلما! ـ دېدى دەپتەرچى بوۋاينىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ.

ـ ھاي، ھاي، بېگىم سەۋرى قىلسىلا، ـ دېدى ئۈۋەيس مۇپتى، ـ ھەر ئىش بولسا، شەرىئەت يولى بىلەن قىلغايمىز. قېنى تىلخەتنى ماڭا بەرسىلىچۇ.

ھساپچى تىلخەتنى ئۈۋەيس مۇپتىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. مۇپتى ئۇنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

ـ سەپەرقۇل، ئۆزىڭىز يۈز ئەللىك قويغا قەرزدار بولدۇم، كېلەر يىلى جەزمەن پاخلىنى بىلەن قوشۇپ تۆلەيمەن دەپ بارماق بېسىپ تىلخەت بېرىپتىكەنسىز، شاھىتلارمۇ ھازىر ئىكەن، ئۆز گېپىدىن يانماق مۇسۇلمانغا جايىز ئەمەس. مانا قارالىڭ.

مۇپتى ئورنىدىن تۇرۇپ، تىلخەتنى سەپەرقۇلغا يەنە

كۆرسەتتى، ھەقىقەتەنمۇ، موللامچە قىلىپ قۇمۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن تىلخەتتە «ئەللىك» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «يۈز» دېگەن سۆز قىستاپ كىرگۈزۈلگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سەپەرقۇل خەت ئوقۇيالمىسىمۇ، ئەھۋالنى دەرھال چۈشىنىپ «يالغان! ئەزبىرايى يالغان!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى.

ـ ھەي قېرى تېجمەل! ـ دەپ كايىپ كەتتى قېزىبەگ غوجا قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پىقىرىتىپ تاشلىۋېتىپ، ـ يۈرىگىڭ يوغىناپ، تىلىڭ ئۇزۇراپ قاپتىغۇ. كىم ساڭا يەل بېرىۋاتىدۇ؟ تۆمۈر مۇجاڭمۇ؟ ئۇنىڭ پالتىسى ھەرقانچە ئۆتكۈر بولغان بىلەن تاشنى يارالمايدۇ. ئۇر، بۇ خوتۇنتالاقنى!

نەۋكەرلەر سەپەرقۇلنى شۇ زامان يېرىم يالىڭاچلاپ دۈم ياتقۇزدى-دە، پۇت-قوللىرىنى بېسىپ تۇردى. گايىت پاششاپ ئۇنىڭ يوتىسىغا غولدا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئېغىر غولدا بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەك يوتىسىغا تەككەندە، خۇددى تاختايغا تېگىۋاتقاندەك قاڭقىپ كېتەتتى. شۇ ئارىدا، تالادىن دات-پەريات بىلەن ھاسىراپ-ھۆمىدەپ كىرگەن رەۋشىخان موماي ئۆزىنى بوۋاينىڭ ئۈستىگە ئاتتى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە مومايىنىڭ باش-كۆزىمۇ قانغا بويالدى. ئۇ ئۆز جۈپتىنىڭ

ئۈستىدە ھوشسىز ياتاتتى. گايىت پاششاپ غولدىنى يەنە كۆتەردى. دەل شۇ چاغدا تالادىن يولۋاستەك ئېتىلىپ كىرگەن ئامانقۇل پاششاپنىڭ قولىدىن غولدىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ساۋاشقا باشلىدى. نەۋكەرلەر ئامانقۇلغا يوپۇرۇلدى. دەھشەتلىك ئېلىشىش باشلاندى. ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىقاس-چوقان بىلەن ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ كەتتى.

بىراق، بۇ ئىش قانداق تېز باشلانغان بولسا، شۇنداق تېز تۈگىدى، باش-كۆزى يېرىلغان ئامانقۇلمۇ تېرەككە باغلاپ تاشلاندى. گايىت پاششاپمۇ قانغا مىلىنىپ يېرىم ھۇشسىز ياتاتتى. باشقا نەۋكەرلەر بولسا، باش-كۆزلىرىدىكى قاننى تازىلاش، يارىلىرىنى تېڭىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

قىزبەگ غوجا خۇددى « جىن تەككەن» ساراڭدەك بىردىنلا قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى. ئۇ غاڭزىسىغا سەرەڭگە يېقىۋېتىپ مۇنداق دېدى: « بۇ قورقماس ئارسلاننى قانداق تۇتارمەن دېۋىدىم. ئۆزى كېلىپ قاپقانغا چۈشكىنىنى قارىمامدىغان! بېلىقنى بىردىن-بىردىن تۇتۇپ، دەريا بويىدا قاچانغىچە

ئۆلتۈرارمەن دېۋىدىم. ھەممىسىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ تورغا چۈشكىنىنى دىمەمدىغان. قېنى، مۇپتاخۇنۇم، پەتىۋالىرىنى ئىلدامراق بەرسىلە!»

ئۆۋەيس مۇپتى كاتىپ بىلەن بىردەم كۇتۇلداشتى. كاتىپنىڭ قۇمۇش قەلىمى ئالدىنىئالا يېزىپ قويۇلغان ھۆكۈم قەغىزى ئۈستىدە يەنە بىردەم يورغىلاپ توختىدى.

ـ قېنى، ئوقۇسىلا، ـ دىدى قېزىبەگ غوجا.

ـ خوش، غوجام، ـ دەپ ھۆكۈمنى ئۈنلۈك ئاۋازدا ئوقۇشقا باشلىدى مۇپتى.

ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سەپەرقۇل پاشالىققا بۇلتۇر يۈز ئەللىك قوي قەرزدار بولغان، ئۇنىڭ سەكسىنى ئەلۋەتتە ساغلىق بولىدۇ، يۈز ئەللىك قويغا شۇ سەكسەن پاخلان قوشۇلغاندا بۇ يىل ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇياق بولىدۇ. ئۇنىڭغا يىقىندا يەپ كەتكەن ئوتتۇز تۇياقنى قوشقاندا، جەمى ئىككى يۈز ئاتمىش تۇياق قوي تۆلەپ بېرىشى لازىم؛ ئىككىنچى، ئوغلى ئامانقۇل ئوغرىلاپ كەلگەن قازاق قىزىنى ئامانقۇلغا نىكاسىز چېتىپ، ئىسلام شەرىئىتىگە خىلاپلىق قىلغان. ئاخىرىدا ئاتا ـ بالا ئىككىسى ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ،

ئۇ قىزنى كۆزدىن يوقاتقان؛ ئۇچىنچى، چىڭگىگاك غوجامغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولغان تۆمۈر مۇجاك دىگەن بۇزغۇنچىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە پىتنە-ئىغۋا تارقاتقان؛ تۆتىنچى، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلى ئامانقۇل ساناقچى بەگلەرنىڭ باش-كۆزىنى يىرىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەپەرقۇلنىڭ بارلىق مال-مۈلكى، ئۆي-سەرەمجانلىرى تۆلەك ھىساۋىغا پاشالىق قىلىنىدۇ. ئۆزى پاشالىق ماللارنى بېقىش ئۈچۈن نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە ئۆمۈر بويى چاكار بولۇشقا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، ئوغلى ئامانقۇل زىندانغا سېلىنىدۇ.

- ئەمدى قازاق قىزى ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىلىرىغا كېلىدىغان بولدى، - دىدى ھوشۇر ئىمام نىياز دورغىنىڭ قۇلىغىغا پىچىرلاپ. نىياز دورغا ھويلىدىن غەمكىن چىقىپ كېتىۋاتقان پۇقرالارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، مەغرۇرلۇق بىلەن ساقىلىنى سىلاپ قويىدى.

- بۇ ئىشلارنى سەنمۇ كۆرۈپ قوي! ـ دىدى نۇرۇل بوۋا ئاخىرقى نۇرلىرىنى پارچە بۇلۇتلار مەگزىدە قالدۇرۇپ تاغ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىراۋاتقان كۈز قۇياشىغا قاراپ.

يەتتىنچى باپ

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى

شەپەرەڭ ياخشى كۆرمەيدۇ دەپلا، كۈنگە قارشى
چىقىش مۇمكىنمۇ؟

ــــ شەيخ سەئىدى

1

ـ مەن شۇنچىۋالا قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ مېنى بۇ قېرى تاز بەكمۇ ئانىي تاپقىلى تۇردىغۇ؟

ـ يوقسۇ، پۇجۇڭ ئاغىچام، ئاي يۈزلىرى ھىلىمۇ گۈلسۇرۇختەك، چاچلىرى قۇندۇز، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك تۇرمامدۇ. گېپىمگە چىن پۈتمىسىلە، ئەينەككە قاراپ باقسىلا،

ـ دىدى قېلىن قارا دۇردۇندىن تون كىيىپ، بېشىغا ئاق

شايىدىن لىچەك سىلىنغان جىۋەككىنە بىر موماي چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

«پۈجۈك ئاغىچا» ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش بىلەن يوغان بوي ئەينەكتە ئۆزىنى كۆردى، بۇ ئەينەككە ھەر كۈنلۈگى ئونلارچە قېتىم قاراپ تۇرىدىغانلىقىغا قارىماي، خۇددى ئۆزىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، قاش-كۆزلىرىنى سىزىپ، چاچلىرىنى سىلاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەينەكتە ئالما ئۆرۈگى رەڭ ئىسىل خاڭجۇ تاۋىرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆينەك، ئۈستىدىن ئۆرە ياقىلىق كىمخاپ نىمچە، بېشىغا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن قادالغان زەر دوپپا كىيىپ، ھاۋا رەڭ ئېسىل شايىدىن لىچەك ئارتىۋالغان زىلۋا بويلۇق بىر ئايال تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە، ئۇزۇن بارماقلىرىدىكى گۆھەر كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەر بىلەن قۇلاقلىرىدىكى ياقۇت كۆزلۈك سۆكىلەر چاقناپ تۇراتتى؛ ئىنچىكە قاشلىرى ئاستىدىكى شەھلا كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. بىراق، ئۇنىڭ يۈزى ھىلىقى مومايىنىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىلگۈلدەك ئەمەس، بەلكى سېرىق مومدەك ئىدى؛ چاچلىرىغىمۇ ئاق سانچىلغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدا موماي يالغان ئېيتقان ئىدى.

بۇ «پۈجۈك ئاغىچام» دېگىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمىنى ھېچكىم بىلمەيتتى؛ بىلگەن تەقدىردىمۇ، ھەرگىز تىلغا ئالمايتتى. چۈنكى، ۋاڭنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىگە خاس دەرىجە-ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتاش ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يوسۇنى ئىدى.

ئەمدى بىزمۇ، شۇ كونا يوسۇنغا رىئايە قىلىپ، بۇ ئايالنى «پۈجۈك ئاغىچا» دەپ ئاتايمىز.

ـ ئانداق بولسا، بۇ قېرى تاز نىمىشقا ھەدىسىلا ياش قىزلارغا ئىنكاللىنىپ ئالىدۇ. ـ دېدى پۈجۈك ئاغىچا، يىپەك گىلەم ئۈستىدە لەرزان مېڭىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ گۈل ۋە كېپىنەك سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن قىلىن تاپانلىق كالوتۇن كەشى يوغان پەنجىرىلەردىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى.

ـ ئاگلىشىمچە، ـ دېدى موماي، تىۋىپلار چىڭگاك غوجامغا ئۈچ قىزنى دورىلىققا بۇيرۇپتىكەن.

ـ قىز نىمە ئاغرىققا دورا بولغىدەك؟

ـ ئەر كىشى قېرىپ قالغاندا، ياش قىزلارغا ئىنكاللانسا،

ياشىرىپ قالغىدەكمىش، ـ دېدى موماي مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

ـ ئانداقتا بىز قېرىپ قالساق، بىزگە نىمە دورا بولغىدەك،

ـ دېدى پۇجۇك ئاغىچا يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ. مومايمۇ تەڭلا كۈلۈشۈپ بەردى.

شۇ ئاردا ئىككى كېنىزەك كۈمۈش پەتنۇستا قەن-گىزەك ۋە مېۋە-چېۋە ئېلىپ كىرىپ، ياغاچ ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرەگە تىزدى ۋە ئالتۇن يالىتىلغان پىيالىلەرگە چاي قۇيدى.

ـ قېنى ئولتۇرۇڭ، ئايسە ئاپپاق، ـ دېدى پۇجۇك ئاغىچا، ئۆزى دۇخاۋا كۆرپىگە ئولتۇرۇۋېلىپ، ـ مەن رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامغا ئوخشامدىمەن؟

ـ بۆلەكچىلا ئوخشايدىلا، قۇيۇپ قويغاندەك.

2

پۇجۇك ئاغىچىنىڭ « ۋاڭ ئاپام» دىگىنى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ سەككىزىنچى، يەنى ئايالLاردىن تۇنجى قېتىم ۋاڭ

بولغان مېھربانۇ چىڭۋاڭ بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ يەتتىنچىسى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ خانىشى ئىدى. مۇھەممەت بەشىرنىڭ ۋاڭلىق دەۋرى مىلادى 1864- يىلىدىن ئېتىۋارەن خوتەن، يەركەن، قەشقەر ئاقسۇ، ئىلى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا مانجۇ ئىستىبداتى ۋە يەرلىك فېئودالللارغا قارشى ئارقا-ئارقىدىن قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى يىللىرىغا توغرا كەلدى. قوزغىلاڭ يىللىرىدا، مۇھەممەت بەشىر مانجۇ خانلىغى تەرىپىدە تۇرغانلىقتىن، 1866- يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ۋاڭلىغى زاۋال تاپقان ۋە مېھربانۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن بىلەن ئىككى قىزىنى ئېلىپ، تاغمۇ-تاغ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىرى قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولغىنى ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، بۈگۈر يېڭىسارىدا تۇرۇپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «خانىش» ۋە «شاھزادە» سىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ تارىخى بىر زامان ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خانلىغى قۇمۇلنىڭ ئىستىراتېگىيىدە مۇھىم ئورۇن ئىگەنلىگىنى ۋە

قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىزچىل ھالدا مانجۇ خانغا سادىقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مېھربانۇنى بۇگۇر يېڭىساردىن قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى؛ بىراق، ئۇنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن تۇغما ئېپىپناق (پالەچ) بولغانلىقتىن، مانجۇ خان مەخسۇس يارلىق بىلەن مېھربانۇنى قۇمۇل ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى ۋە قوزغىلاڭ يىللىرى خاراپ بولۇپ كەتكەن ۋاڭ ئوردىسىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغان تارىخى مانجۇ خانلىقىنىڭ قولى بىلەن يەنە ئۇلاندى.

مېھربانۇ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «يېغىلىق» يىللىرى خاراپ بولغان ئېگىلىكنى تىكلەشكە كىرىشتى: ئېرىق-ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنى تۈزىتىپ، ئاق قالغان يەرلەرنى تېرىتتى. ئىگىسىز قالغان يەرلەرنى تىزىملاپ (مۇنداق يەرلەر ئون مىڭ موغا يەتكەن) «گاداي ساڭ يېرى» دەپ نام بېرىش بىلەن بۇ يەرلەرنى ئىجارىگە بەرگۈزدى، ھوسۇلىنى « گاداي ساڭ» غا قويدۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەسئۇل كىشىلەرنى بەلگىلىدى. مۇنداق كىشىلەر « سىدىر» دەپ ئاتىلاتتى. سىدىرلار « گاداي ساڭ» ئاشلىقىدىن ھەر كۈنى

نۇرغۇن نان ياقتۇرۇپ، باشپاناسىز قالغان پۇقرالارغا تارقىتىپ تۇراتتى. خەلقنىڭ هال-ئەهۋالى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ، پەقەت غېرىپ-مىسكىن، يېتىم-يېسىر، ئاجىز-ئورۇقلارغىلا بېرىدىغان قىلدى.

مېهرىبانۇ چىڭۋاڭ ئۆز «دۈشمەن» لىرىدىن ئۆچ ئېلىشنىمۇ ئۇنۇتمىغان ئىدى. ئۇ يىغىلىق يىللىرى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىپ، كېيىن ئۆزىنى ۋاڭ، خوتۇنىنى پۇجۇڭ دەپ ئېلان قىلغان يۈسۈپ پاكار بىلەن سۈپۈرگە غازىبەگ دىگەنلەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆلۈمگە هۆكۈم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئاستۇردى.

شۇ ئاردا، مېهرىبانۇنىڭ چوڭ قىزى (چوڭ ئايلا خېنىم) تېخى ياتلىق قىلىنماي تۇرۇپلا، تۇيۇقسىز بىر هادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى. كىچىك قىزى (كىچىك ئايلا خېنىم) مۇ، بويىغا يېتىپ، ھەتتا شۇ زاماننىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋاقتىدىن ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، قۇمۇل تەۋەسىدە «ئاق سۆڭەك» (ۋاڭ جەمەتى) دىن ئۇنىڭغا لايىق تېپىلمىدى؛ ئاددى پۇقرالارنى ئۇلار ئۆزىگە لايىق كۆرمەيتتى. مېهرىبانۇ چىڭۋاڭ

مۇشۇ ئىش ئۆچۈن بېشىنى قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ تەيجىسى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تۇققىنى بولغان تاجىددىن تەيجى دېگەن كىشىنىڭ قۇمۇل تاغلىرىنىڭ بىرىدە ئامان ساقلىنىپ قالغان بىر ئوغلى بارلىقىنى ئاڭلاپ قالدى-دە، دەرھال ئۇنى تېپىشقا شۇمشۇقلۇق تاھىر مىراپنى ئەۋەتتى. تاھىر مىراپ نەرناسۇ دېگەن تاغدا ياشايدىغان بىر موماينىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگەن كىشىسىنى تاپتى. بۇ، راستىنلا تاجىددىن تەيجىنىڭ ئوغلى شامەخسۇت بولۇپ، يېغىلىق يىللىرى دادىسى قوزغىلاڭچىلاردىن قېچىپ تاققا چىققاندا، ئۇنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ بارغان ۋە ئاتا-بالا ئىككىسى پۇقراچە ياسىنىپ جان بېقىپ يۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغلاردا شامەخسۇت ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ، دادىسىدىن كېيىن، ھېلىقى موماينىڭ قويىنى بېقىپ جان ساقلىغان، موماي باشقىلارغا تونۇتماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا كۆڭگۈرت پوقىنى سۈرتۈپ، تازغا ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. ئۇ يىگىرمە ئالتە بېشىغىچە ئۈستىدە ياغاق جۇۋا، پۇتىدا چورۇق بىلەن شۇ تاغدا ياشىغان. مېھرىبانۇ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرۈپ، بىر نەچچە ۋاقىت پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، چوك توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزىگە

كۆيئوغۇل قىلىپ ئالغان ۋە ئوردىنىڭ مۆھۈردارلىق (تامغىچى) مەنسىۋىنى بەرگەن.

ئارىدىن تۆت يىل ئۆتكەندە، مېھرىبانۇ چىكۋاك: «نىملا دىگەن بىلەن مەن ئايال كىشى، گايى-گايىدا ئۆزەمنى بىر قانىتى يوق قۇشتەك سېزىپ قالىمەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈم دىگەن قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا، مېنىڭدىن كېيىن ۋاكىلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلۇم يوق، شۇڭا كۆيئوغلۇم شامەخسۇت بەگنى ئۆزەمگە ياردەمچى ۋاك قىلىپ بېرىش توغرىسىدا بېيجىڭ خانغا خەت سۇنسامىكىن» دىگەن خىيالغا كېلىپ، بۇنى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى نەمتۇللا قېزىبەككە ئېيتىدۇ.

نەمتۇللا قېزىبەگ ئاددى خەلق ئىچىدىن چىققان، كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق ساددا ئادەم ئىدى. كۆپىنچە پۇقرالار تەرەپتە تۇرۇپ، مېھرىبانۇ چىكۋاكغا ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى. شۇڭا مېھرىبانۇ چىكۋاكمۇ، ئۇنى قەدىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ۋە بەزى ئىشلاردا ياردەمچىسى قىلىۋالغان ئىدى. نەمتۇللا بولسا، ئۆزىنىڭ ساددىلىغىدىن، «كىم بىلىدۇ، كۆڭۈللەرنىڭ بىرىدە، مېھرىبانۇ چىكۋاكنىڭ

كۆڭلى ماڭا چۈشۈپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. ئۇ نىملا دېگەن بىلەن ئېرى يوق ئايال كىشى ئەمەسمۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز پۇجۇڭ ئاغىچا بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەيمىزمۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتنىڭ پۇقرالارغا نىسبەتەن قاتتىق كۆڭۈللۈكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك بىلەن ئويناپ تۇرىدىغان قوڭۇر كۆزلىرى نەمتۇللاغا زادى ياقمايتتى. شۇڭا، مېھرىبانۇنىڭ بايىقى پىكرىنى قەتئىي رەت قىلدى.

بىراق، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ ئۆز پىكرىدىن يانماي، يۇقۇرىدىكى مەزمۇندا مانجۇ خانغا ئىلتىماس يېزىشنى ئوردىنىڭ خەنزۇ كاتىپلىرىغا تاپشۇرىدۇ. شامەخسۇت ئىلتىماسقا تامغا باسىدىغان چاغدا، بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، مەسئۇل كاتىپنى نۇرغۇن نەق پۇل ۋە كېلىچەككە مەنسەپ ۋەدە قىلىش بەدىلىگە سېتىۋالىدۇ-دە، بۇ ئىلتىماسنى ئۆز پايدىسىغا يازدۇرۇپ، بېيجىڭغا ماڭدۇرىدۇ. بېيجىڭدىن : «ئىلتىماسىڭلارغا بىنائەن، شامەخسۇت چىڭۋاڭ، مېھرىبانۇ يارەمچى ۋاڭ بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا جاۋاپ كېلىدۇ. مېھرىبانۇ ھەيرەت ۋە غەزەپ بىلەن ئالا-تۇپىلاڭ كۆتىرىپ، بۇ

سۈيقەستنىڭ سىرىنى ئىچىشقا نەمتۇللانى بۇيرۇيدۇ. نەمتۇللا قاتتىق تەپتىش قىلىپ، شامەخسۇتنىڭ نەيرىگى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرى ئارقىلىق خەلق ئىچىگە «مېھرىبانۇ خېنىم نەمتۇللا قېزىبەككە ئۆگىنىپ قاپتۇ، كېچىلىرى بىللە بولىدىكەن» دىگەن ئىغۋانى تارقىتىدۇ-دە، ئۆزى مېھرىبانۇ چىگۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «بۇ نىمە دىگەن سەت گەپ! سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، نەمتۇللا دىگەن قارا يۈزنىڭ ماختانچاقلىق قىلىپ، ئۆزى تارقاتقان گەپلەر ئىكەن» دەپ چاقىدۇ. مېھرىبانۇ نۇمۇس ۋە غەزىۋىدىن ھۇشىدىن كەتكىدەك دەرىجىگە يېتىپ، «ئۇ قارا يۈزنى نىمە قىلىسىڭىز قىلىڭ، مېنى بۇ بەدنامىدىن قۇتۇلدۇرۇڭ» دەيدۇ. دەل شۇنداق بۇيرۇقنى كۈتۈپ تۇرغان شامەخسۇت نەمتۇللانى تاياققا بېسىپ، يوتا ئىلىگىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. شامەخسۇت ئۆز رەقىبىنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلاتلىرىدىنمۇ قىساس ئالىدۇ. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مانجۇ خانىنىڭ قۇمۇلدىكى ھەربى مەمۇرى ئەمەلدارلىرى زورۇڭتاك باشچىلىقىدا زور داغدۇغا بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا كىرىپ، شامەخسۇتقا چىگۋاڭلىق تاجىنى كىيدۈرىدۇ. مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ نامىدا بىر نەچچە يىل

ئۆمۈر كۆرۈپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

3

بايا پۈجۈك ئاغىچا بىلەن ئايسە ئاپپاق گەپلىشىپ ئولتۇرغان ئۆي ئەسلىدە مېھرىبانۇ چىكۋاڭنىڭ شامەخسۇت بىلەن پۈجۈك ئاغىچىغا تۇتۇپ بەرگەن ھوجرىسى ئىدى. ئوتتۇز نەچچە يىلدىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىر قانچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، يېڭىلانغان بولسىمۇ، پۈجۈك ئاغىچىنىڭ تەلپۈشى بويىچە بۇ ھوجرىنىڭ ئورنى ئۆزگەرتىلمەي كەلگەن. ھەتتا ئوردىنىڭ ياتاق قىسمى ئون نەچچە مېتىر ئېگىزلىتىلگەن چاغدىمۇ، بۇ ھوجرا يەنىلا بۇرۇنقى ئورنىغا توغرا كەلتۈرۈپ قايتا ياسىتىلغان ئىدى.

- بۇ قېرى تاز كۆرگەن كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامنىڭ ئىلتىپاتلىرىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويىدى. بولمىسا، تېۋىپ بۇيرۇدى دەپلا، مېنى شۇنچە خورلاپ ئۆزىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرسەتمەيدىغان بولۇپ كېتەمدۇ؟ - دىدى پۈجۈك ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ.

ـ كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسلا، خېنىم ئاغىچام، دېدى ئايسە ئاپپاق، ھەزرەتلىرىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامسا، مېنىڭ كۆزۈمدىن خۇن ئاقمامدۇ؟! ياشلىق دېگەن يالقۇن، قېرىلىق دېگەن تۈتۈن دەپ، چىڭگاك غوجامنىڭ ياشرىنۋالغۇسى كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئەممازە، تۆگە قانچە، يىغىرى شۇنچە دەپ چىڭگاك غوجامنىڭمۇ بېشىدا ئوت كۆيۋاتقان ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھەزرەتلىرىنى يوخلىماي قويامدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۆزىنىڭ ئوغلى تۇرشا تۇغېيگىدىن ئاڭلىغانلىرىنى قىزغىن سۆزلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىرەر ئايدىن بۇيان ئىچكىرىسىدە ناھايىتى چوڭ يىغىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. پۇقرالار خاننىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ياموُللارنى ئىگىلەپ ئەپتۇ. ئەمدى بېيجىڭ خانمۇ تەختتىن چۈشكىدەك، يىغىلىق قىلغانلار بۇ تەرەپلەرگىمۇ كەلگىدەك. ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى قۇمۇلدىمۇ خېلى باردەك. تۆمۈر مۇجاڭ دېگەن ئادەم بەش شەر، ئون ئىككى تاغنى ئارىلاپ يۈرۈپ چىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئۈستىدىن بولمىغۇر گەپلەرنى تارقىتىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلىپ يۈرگىدەك. مىرشاپ، پاششاپلار تۆمۈر ئىسىملىك بىرەر يۈز ئادەمنى تۇتۇپ، سوراق

قىپتۇ. ئەمما، ھېلىقى راست تۆمۈر ھىلىغىچە تۇتۇق بەرمەپتىمىش. سەۋئۇى، ئۇنى ئاڭلىغان بىلەن تونۇيدىغان كىشى تېپىلماپتىمىش، ئۇنىڭ ئۇستىگە، تۆمۈرنىڭ سۇلايمان قالىپىغى بار ئىمىش، ئۇنى كىيىۋالسا، كۆزگە كۆرۈنمەيدىكەن.

- شۇڭىچۇ، قارىسىلا، پۇجۇڭ ئاغىچام - دەپ داۋام قىلدى ئايىسە ئاپپاق، - چىڭگاڭ غوجامنىڭ قىزلارغىمۇ قارايدىغان پۇرجىسى يوق، يىگىنى كىيىگىنى ئوغا، كىپەن بولۇپ، غەم-غۇسسىگە چۆمۈپلا كېتىپتۇدەك. ئۇ، كۈندىلا دىگىدەك خاننىڭ ئەمەلدارلىرى، تەيجى بەگ غوجاملار بىلەن تاك-تاڭلار ئېتىپ كەتكىچە مەسلىھەت قىلىشىپ، تۆۋەنكى ئوردىدا تۈنەپ قالغىدەك. ھازىر خانىغا، مەدرىسلەردە يۇرتنىڭ تېنچلىقى ۋە خان بىلەن چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئامانلىقىنى تىلەپ، نەزىر-چىراق، قۇرئان-تىلاۋەتلەر ئۆتكۈزۈلۈۋېتىپتۇ.

ئايىسە ئاپپاقنىڭ بۇ گەپلىرى راست ئىدى. كۈنلەر ئۆتكەنسىرى، شامەخسۇتنىڭ ئۇيقۇسىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ، ھەدىسىلا ئىگىز-پەس چۈشلەرنى كۆرۈپ، تىنچ ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ گېلىنى سىقىپ ئۆلتۈرمەكچى بولاتتى. پات-پاتلا « تورپاق

يىغلىغى» چۈشىگە كىرىپ قالاتتى-دە، تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئۆز غوجا غوجامنىيازلارنىڭ سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا دوملاپ كېلىپ، « ھە، مەخسۇت تاز، بىزنى كۆرۈۋاتامسەن، بىز تېخى تىرىك» دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى، شامەخسۇت پۈجۈك ئاغچىنىڭ يېنىدا قونۇپ قالدى. ئاجايىپ چىرايلىق نەقىشلەنگەن موريدا ئۆرۈك ئوتۇنى خۇش پۇراق چىچىپ كۆيۈپ تۇراتتى. بىردەملىك ئۇيقۇغا كەتكەن شامەخسۇتنى يەنە قارا باستى : شەرق تەرەپتىن ھەيۋەتلىك ئاۋاز بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن يوغان بىر ئەجدىھا شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئاغزىدىن ئوت چىچىۋاتقىدەك؛ بىردەمدە قارا بوران كۆتىرىلىپ، ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىغىنى ئۆرۈپ تاشلىغىدەك. ئەجدىھا بىر قولىنى سوزۇپ، شامەخسۇتنى گېلىدىن سىققان پېتى ئالدىغا تارتىپ بېرىپ، «ھە، سېنى نىمە قىلسام بولۇر» دىگىدەك. شۇ ئارىدا، يەڭلىرنى جەينىگىچە تۈرۈۋالغان بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچچىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتىرىپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ-دە، « بۇنى ماڭا بېرىڭ، قۇمۇل

خەلقىنىڭ كۆزىگە كۆرستىپ تۇرۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاي» دىگىدەك. ئەجدىها قاقاقلاپ كۈلۈپ، « خالىغىنىڭنى قىل» دەپ، شامەخسۇتنى ھىلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرگىدەك. ھىلىقى كىشى ئۇردا قوۋۇقىنىڭ ئالدىغا يىغىلغان قىلىق خەلق توپى ئىچىدە ئۇنى بىر كۆتەككە بېسىپ تۇرۇپ، پالتىسىنى ئىگىز كۆتەرگىدەك...

شۇ چاغدا شامەخسۇت « ۋاي جان» دەپ قاتتىق چۆچۈپ ئويغاندى. پۈجۈك ئاغىچىمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، دەرھال كىرسىن لامپىنى ياقتى-دە، ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ قورقۇپ كەتتى ۋە يۈز-كۆزلىرىدىكى تەرلەرنى سۈرتۈشكە باشلاپ، «تىۋىپ چاقىرتايمۇ» دىدى. شامەخسۇت بېشىنى چايقىدى. شۇ ئاردا ئوردا مەسچىتىنىڭ مەزىنى ناماز بامداتقا ئەزەن ئېيتتى. شامەخسۇت نامازنى ئۆيىدىلا ئوقۇپ، سەۋسەر تۈمىغى بىلەن قاما جۇۋىسىنى ئىلدام كىيدى-دە، بايا چۈشىدە بوران ئۆرۈۋەتكەن ئوردا راۋىقى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى ئەگەشتى.

شامەخسۇت راۋاقتا چىقىپ، دەرھال شەرققە قارىدى. ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈننىڭ نۇرلىرى قىلىن بۇلۇتلارنى خۇددى

نەيزىدەك تېشىپ، تاغ باشلىرىغا سانجاق-سانجاق ئەلەملەرنى سانچىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، شامەخسۇتقا كۈن كۈن ئەمەس، بايا چۈشىدە كۆرگەن ئەجدىھانىڭ ئوت چىچىۋاتقان ئاغزى، تاغ ۋە بۇلۇتلار بولسا ئۇنىڭ گەۋدىسى بولۇپ كۆرۈندى-دە، ئۇ ئالقىنى بىلەن دەرھال كۆزىنى ئېتىۋېلىپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلدى. ئوردىنىڭ غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرىنى يېرىم چەمبەرسىمان ئوراپ تۇرغان ساناقسىز پاكار-پاكار ئۆيلەرنىڭ تۈرخۈنلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىس ھالقىلىرىمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئۆزى تەرەپكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئوردىغا يېقىنراق جايلاشقان مەسچىتلەردىن ئۆيلىرىگە تارقىلىۋاتقان توپ-توپ جامائەت شامەخسۇت ۋاڭنىڭ راۋاقتا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئورۇنلىرىدا يەرگىچە ئېگىلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. شامەخسۇت ئۇلارغا قارىدى-دە، ئۇنىڭ كۆزىگە ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشى پالتا تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شامەخسۇت : « يائاللا، بۇ نىمە كارامەت؟ مەن نىمە بولۇۋاتىمەن!» دەپ خىيالغا چۆمدى.

شۇ ئارىدا ئۇرۇمچى يولى تەرەپتىن كېلىۋاتقان زىل

قوڭغۇراق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى.

چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۈچ كىشى كۆرۈندى. شامەخسۇت راۋاقتىن چۈشۈشكە ئالدىرىدى.

سەككىزىنچى باپ

ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنى قان سورايدۇ

ئايا شاھىم، سىزگە ئېيتار سۆزۈم بار!
ـــ «شاھنامە» دىن

1

بۈگۈن تاڭ يورۇش ئالدىدا ھىلىقىدە قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەننىڭ ئۈستىگە، ئۈرۈمچى تەرەپتىن مۈنچە ئەتىگەن چاپارمەن كەلگەنلىكى شامەخسۇتنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ بىئارام قىلىۋەتتى. ئۇ، پۇجۇڭ ئاغچا بىلەن ئۈن-تىنسىز ئولتۇرۇپ، ناشتا قىلدى-دە، ئۆزىنىڭ تۆۋەنكى خاس ھوجرىسىغا چۈشۈپ، كالىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈستىۋاش يەڭگۈشلىدى : قىزىل مۈنچاقلىق مانجۇچە قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقىلىق

قىزغۇچ تەتىللا تون، ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۈردۈن كالتە چاپان، قىزىل جىيەك تۈتۈلغان كالتە قونجلۇق قىلىق تاپان قارا مەخمەل ئۆتۈك ــ مانا بۇلار شا مەخسۇتنى غەلىتە تۇسكە كىرگۈزۈپ قويىدى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ مىللى كىيىملىرىنى كىيسىمۇ، رەسمى قوبۇل ياكى مۇراسىم چاغلىرىدا، مانجۇ خان ئوردىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئاشۇنداق ۋاڭلىق سەرپاسىنى كىيىشى شەرت ئىدى.

ئۇ، مانجۇچە كىيىنگەن تۇرشا تۇغبېگى باشلىق تۆت مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە ھىلىقى ھوجرىغا تۇتاش ئۇزۇن دەھلىزدىن چۇشۇپ، ئارچا ۋە ئۈرۈك ئوتۇنلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى بىلەن قاپلانغان كىچىكرەك بىر زالنىڭ تۆر تەرىپىدىكى يان ئىشىكىدىن ئىچكىرى كىردى. قىپ-قىزىل گىلەملەر سېلىنغان زالنىڭ تۆر تەرەپتىكى تېمىغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈن ۋە ھاۋادا ئۈچۈۋاتقان يوغان ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان، دەل شۇ سۈرەتنىڭ ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالدى پۇتلىرى ئىككى شىنىڭ بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەخت قويۇلغان، قىزىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تەختنىڭ يۆلەنچۇكىگىمۇ ئەجدىھا سۈرىتى نەقىشلەنگەن ئىدى.

شامەخسۇت تەختتە ئولتۇرۇپ بولۇشىغا تۇرشا تۇغبېگى دەرھال بېرىپ ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك قوشقانات ئىشىكنى ئاچتى، ئاپپاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئېگىز بويلۇق، كوسا ساقال ئەخمەتشا تۇڭچى (تەرجىمان) ئاستا كىردى-دە، سالام بىلەن تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى (ئۇلارمۇ مانجۇچە كىيىنگەن بولۇپ، ئەخمەتشا تۇڭچىنىڭ قولىدا بىر سېرىق لىپاپە تۇراتتى)، ئۇلار شامەخسۇتنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن يان تەرەپتىكى ياغاچ كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتەردى. شامەخسۇت ۋە تۇرشا تۇغبېگى باشلىق مۇھاپىزەتچىلەرمۇ تەڭلا قول كۆتەردى. دۇئادىن كېيىن نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئەخمەتشا تۇڭچى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شامەخسۇتتىن ئىسەنلىك سوراپ:

- چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئىسەن قوندىلامسىكىن؟ - دېدى.

- خۇداغا شۈكرى، يۇرت ئامان، ئىشلار راۋانمۇ؟ - دېدى شامەخسۇت.

- خوش، ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ھەممە ئىشلار جايىدا، - دېدى نوشىرۋان تەيجى، - مۇبارەك خاتىرە

شېرىپلىرىگە مەلۇم بولغايكىم، بۈگۈن ئەتىگەن ئۈرۈمچى جاڭجۈك يامۇلىدىن مۇھىم مەكتۇپ كەلدى، ئىجازەت بولسا، ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلساق.

- قېنى ئوقۇلسۇن.

نوشىرۋان تەيجى تۇرشا تۇغبېگىگە قارىدى، تۇغبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر چىقىپ كەتتى. ئەخمەتشا تۈكچى لىپاپىنىڭ ئاغزىنى كىچىك قايچا بىلەن ئېچىپ، يۇك قەلەمدە يېزىلىپ، تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان خەنزۇچە خەتنى ئاستا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ خەت مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى ـ مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇادىن كەلگەن ئىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكى، سۇن جۇڭشەننىڭ شىنجاڭدىكى تەرەپدارلىرى «گېلاۋخۇي» چىلار بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندا، يەنى 1911- يىلى 28- دېكابىر ئۈرۈمچىدە خانلىققا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. بۇ قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلىرى ئىلى ۋە قۇمۇل تەرەپكە قېچىپ كەتكەن، ئېھتىمال بولسا، بۇ يىل (1912- يىل) 1- يانۋار كۈنى 17 ئۆلكىنىڭ ۋەكىللىرى

نەنجىك دىگەن شەھەرگە توپلىنىپ، « جۇڭخۇا مىنگو» دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە سۇن جۇڭشەننى «ۋاقىتلىق دازوڭتۇڭ» (بۇيۇك رەئىس جۇمھۇر) قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، سۇن جۇڭشەننىڭ ئىلىدىكى تەرەپدارلىرى 7- يانۋار كۈنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خان لەشكەرلىرىنى كۈرەدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۈچ كۈندىن كيىن ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان. ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، خۇيزۇ ئۆلىمالىرىدىن مالىنشياۋ، ئۇيغۇرلاردىن ھېكىمبەگ تەيجى، ھۆسەنبايلار، يەنە بىر مۇنچە موڭغۇل ۋە قازاق چوڭلىرىمۇ ئىلى قوزغىلىڭىغا ماددى ۋە مەنىۋى ياردەملەر بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شەرققە، يەنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. دىمەك، ئەھۋال ناھايىتى خەتەرلىك. ئەگەر بۇ خەتەرنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، سۇن جۇڭشەن تەرەپدارلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خانلىق ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئۇ ھالدا ئۇزۇن يىللىق

تارىختا ئىگە قۇمۇل ۋاڭلىقىمۇ زاۋال تاپىدۇ.

« ... شۇ ۋەجىدىن، ـ دېيىلگەنىدى خەتنىڭ ئاخىرىدا، ـ شا مەخسۇت چىڭ ۋاڭ جاناپلىرى ئۇلۇغ چىن خاقانىغا بولغان ئەنئەنىۋى ساداقەت ۋە بەكامال ئىتائەت ئىزھارى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۇزۇن يىللار سەلتەنەت دەۋرانى سۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دەرھال چارە-تەدبىرلەرگە كىرىشىپ، بىرىنچىدىن، يامان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل زېمىنىدا تويىلاڭ قىلىشىغا زىنھار يول قويمىغايلا. ئىككىنچىدىن، ئىلىدىكى توپىلاڭچى ئوغرىلارغا جازا يۈرۈشى باشلىشىمىزغا بەتەھقىق ھەمدەم بولۇپ، قۇمۇلدىن بىر نەچچە يۈز ئاتلىق مەرگەن جابدۇپ ئىبەرتكەيلەر، تاكى ئۇلار خانلىق لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە شجائەت كۆرسىتىپ، شان-شۆھرەت مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقىرى قىلغاي»

خەت ئوقۇلۇپ بولغۇچە، شا مەخسۇتنىڭ چىرايى نەچچە خىل بولۇپ كەتتى، گاھ تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇۋالاتتى؛ گاھ ئاقىرىشقا باشلىغان سىرىق ساقىلىنى سىلاپ، زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا قارايتتى، ھېكىم بەگ بىلەن ھۆسەنباينىڭ ئىتى چىققاندا، ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ،

نوشرۋان تەيجىگە تىكلىپ قارىۋالدى. «توپىلاڭ» دېگەن سۆز چىققاندا، چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشى ئۆتكۈر پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى-دە، يۈرىگى « جىغ» قىلىپ، بەدىنىگە تىترەك ئولىشاتتى.

ھەقىقەتەن بۇ كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددىيلەشكەن ئىدى. جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇلۇغ پېشۋالىرىدىن سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 1905-يىلى قۇرۇلغان بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ سىياسىي پارتىيىسى- -« جۇڭگو ئىنقىلاپچىلىرى ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزالىرى 1911- يىلىدىكى شىڭخەي ئىنقىلابىدىن بۇرۇنلا، شىنجاڭدا مانجۇ خانلىقى ئىستىبداتىغا قارشى بەزى ھەركەتلەرنى باشلىۋەتكەن ئىدى. شۇ ئىنقىلاۋى ھەركەتلەرنىڭ دەسلەپكى مېۋىسى بولغان ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، نەنجىڭدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە تېلېگرامما يوللاپ، ئىلى رايونىدا مانجۇ خانلىقى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى ۋە يۈەن داخۋانى مانجۇ خانلىقىدىن ۋاز كېچىپ، « جۇڭخۇا مىنگونى

ئېتراپ قىلىشقا قىستىدى؛ چار پادىشاسىنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانىسىغىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقنى تەلەپ قىلدى. بىراق، يوەن داخۋا بېيجىڭدا جان تالىشىۋاتقان مانجۇ خانلىقىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە قارشى مەيدانغا چىقتى. بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىقى يوەن داخۋاغا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئوجۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىللە چارپادىشادىن ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئىككى ھاكىمىيەت، يەنە ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمىتى شەكىللىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. يوەن داخۋا جەنۇپ ۋە شەرقى شىنجاڭدىن ئەسكەر يۆتكەشكە جىددى كىرىشتى. جۈملىدىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي باشلىق جۇدىپچىنغا (خەلق ئۇنى: «جۇ دارىن» دەپ ئاتىشاتتى) ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۈرۈمچىگە يېتىپ كىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇ بۇيرۇق شامەخسۇتقا يېزىلغان خەتتىن بىر كۈن بۇرۇن

جۇدارىنغا تەگكەن ئىدى.

ئەخمەتشا تۇڭچى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شامەخسۇتقا قارىدى، شامەخسۇت تەختكە يۆلەپ قويغان ئۆلۈكتەك، رەڭگى ئۆچكەن هالدا ئولتۇراتتى. زالدا يوغان چۆيۈن مەشنىڭ گۈركىرىشىدىن باشقا هېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، جۇ دارىنىڭ كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. . .

جۇدارىن ئەھۋالنىڭ ناهايىتى جىددى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئەتە ئەتىگەن يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قۇمۇلدىن ئەۋەتىلىدىغان مەرگەنلەرنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاخىرىدا ئەخمەتشا تۇڭچىغا قاراپ جىددى قىياپەتتە مۇنداق دېدى:

- چىڭ ۋاڭ ئالىيلىرىغا ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى تەكىتلەپ ئېيتىڭكى، ئۇرۇش چىقمىسىز بولمايدۇ، زەمبىرەكنىڭ هەربىر تال ئوقى ئۆزى بىلەن تەڭ كۈمۈشكە توختايدۇ. چىڭ ۋاڭ ئالىيلىرى ئۈرۈمچىگە مەرگەنلەردىن تاشقىرى ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن پۇل ئەۋەتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىغاي!

جۇ دارىن «يوللۇق» دەپ بېرىلگەن يىگىرمە سەر ئالتۇننى

ئېلىپ ئۆزىنىڭغاندىن كېيىن، شا مەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ : «ئىشنى نىمىدىن باشلىساق بولۇر؟» دېدى.

- ئەل ئىچىدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەن يىغىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، - دېدى نوشىرۋان تەيجى، - ھەزرەتلىرىنىڭ رەيىلىرىگە مۇناسىپ كەلسە، ئوردا ئەركانى ۋە يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەكمىكىن.

- ئەمسە پېشىندىن يىنىپ ھەممىسى يىغىلغاي!- دېدى شا مەخسۇت سەل نارازى قىياپەتتە.

- خوش.

2

پېشىندىن كېيىن زالدا يىغىلىش باشلاندى. شامەخسۇت بايىقى تەخت ئۈستىدە سەۋسەر جۇۋىسىغا يۆگىنىپ، سەللە بىلەن ئولتۇراتتى. ئوڭ قاناتتىكى ياغاچ كۇرسىلاردا نوشىرۋان تەيجى، ھاشىر تەيجى، قېزىبەگ غوجا باشلىق ئوردا بەگلىرى، سول قاناتتا نورۇز ئەئلەم، ئۈۋەيس مۇپتى، توختى دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى بولۇپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. مانجۇچە

لىباس كىيىپ، بېلىگە شەمشەر ئاسقان تۈغبېگى شامەخسۇتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇراتتى. قالغان ئوردا بەگلىرىنىڭ ھەممىسى مىللى كىيىم بىلەن ئىدى.

نوشىرۋان تەيجى بايىقى خەتتە ئىزھار قىلىنغان ئەھۋاللارنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈپ، ھاردۇق يەتكەن كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. شامەخسۇت:

- ئۈرۈش خىراجىتى خۇسۇسىدا گەپ قىلىنمىدىغۇ! - دېدى رەنجىگەن قىياپەتتە.

- خوش، ئەپۇ قىلسىلا، مەن قۇللىرى بۇ گەپنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، - دىدى نوشىرۋان تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ. ئاندىن جۇدارىبىنىڭ ئۈرۈش خىراجىتى توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن شامەخسۇت قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، ھەممىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، «قېنى، بۇ گەپلەرگە نىمە دەيسىزلەر؟» دېدى.

قېلىن يېشىل مووۇتتىن تون كىيگەن ئۇۋەيس مۇپتى يوغان سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ چىيقىراق ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

- قۇرئان كېرىمدە ھەر نېچۇك دۈشمەننى سەل چاغلىماسلىق، بەشەرتى لازىم تېپىلغاندا غازات باشلاش خۇسۇسىدا ئايەتلەر كۆپ. پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئەلھال، جاڭجۇڭ جاناپلىرى بىزدىن لەشكەر ۋە خىراج سورىغان ئىكەن، بىز ھېچنەرسىمىزنى ئايىماي، ئىلى كاپىرلىرىغا قارشى غازات باشلاپ، چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىرىنى ئاسمان پەلەك كۆتىرىشىمىز دەركار.

- ئۈرۈمچى جاڭجۇڭى تەرەپتە تۇرۇپ، ئىلى جاڭجۇڭىغا قارشى تىغ كۆتىرىشنى غازات دىگىلى بولماس، تەقسىر.- دېدى نوشىرۋان تەيجى مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە ئالىيىپ قويۇپ، تەتۈر قارىۋالدى.

باياتىن بېرى شامەخسۇتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنى دىققەت بىلەن كۈزىتىپ ئولتۇرغان ھاشىر تەيجى مەسىلىنى دەرھال چۈشىنىپ، خۇشاللىغىدىن تېرىسىگە پاتماي قالدى. ئۇ قېزىبەگلىكتىن كىچىك تەيجى بەگلىك مەنسۇۋىگە چىققاندىن بۇيان، قانداق قىلىپ نوشىرۋان تەيجىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ تەيجى بولۇش كويىدا يۈرەتتى. ئۇنىڭ

يېنىدا ئولتۇرغان پولتاي كۆز ئادەم، يەنى ھېلىقى نېرىنكىرغا ساناقچى بەگلەر باشلىقى بولۇپ چىققان قىزبېگ غوجا بولسا ھاشىر تەيجى بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا نوشىرۋان تەيجىنى شامەخسۇتقا چىقىپ، ئۇنىڭغا ئورا كولايتتى. مۇبادا ھاشىر تەيجى چوڭ تەيجى بولۇپ قالسا، قىزبېگ غوجىنىڭ كىچىك تەيجىلىك مەنسۇپىگە مىنىشى ئېنىق گەپ ئىدى. مانا ئەمدى نوشىرۋان تەيجى شامەخسۇتنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويدى. بوي-بەستىنىڭ يوغانلىقى ۋە رەڭگىروينىڭ قارىلىقى بىلەن كۆزۈپ كەتكەن توغراقتا ئوخشايدىغان ھاشىر تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-دە، شامەخسۇتقا تازىم بەجا كەلتۈرگەچ مۇنداق دېدى:

- مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق گەپ. بىز ئۈچۈن چىڭ گاڭ غوجام ئاللىرىنىڭ شانۇ-شەۋكىتى ھەممىدىن ئەۋزەل. بىز دەرھال يۇرت ئىچىدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەن ۋە ئالتۇن-كۈمۈش توپلاپ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇشىمىز لازىم.

- ھاشىر تەيجى، - دېدى نوشىرۋان تەيجى ئېغىر-

بىسقلىق بىلەن، - يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئۆزلەگە مەلۇم. ئۆتكەن يىلى قۇرغاقچىلىق بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى. ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك چارۋا ماللار جۇتقا ئۇچرىدى. قارا كېزىك بىلەن يۇرت ئىچىدە ئۆلۈم-يىتىم كۆپ بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كىچىككىنە قۇمۇلدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەن ۋە نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈشنى قانداق يىققىلى بولسۇن! «تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن، پادىشالىق ئەل بىلەن» دەپتىكەن. چىڭ گاڭ غوجامنىڭ شانۇ-شەۋكىتى يۇرتنىڭ تىچ-ئامانلىغى بىلەن بولمايزە، ئەل يۇرتقا ئېغىرچىلىق سېلىش بىلەن بولغۇدەكمۇ! ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«رەئىيەتتىن ئالما رىئايەت قىلىن،
رىئايەتكە تاپشۇر رەئىيەت يولىن.»

دەپتىكەن. ئەمىر ناۋائى ھەزرەتلىرى ھۆسەين بايقاراغا قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ بىرىدە:

«شاھ تىلەر بولسا شاھلىق قىلماق،

رەئىيەتتىن كېرەكمەس ئايرىلماق. »

دېگەن ئىكەن.

قىزبەگ غوجا ئورنىدىن چاچراپ قوپتى ـ دە، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

ـ ئەمدى ئۆزلە چىڭ گاڭ غوجامغا نەسىھەت قىلغۇدەك بولدىلامۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى، ئىنشائاللا، ھېچكىمنىڭ نەسىھىتىگە مۇھتاج ئەمەس.

ـ سەۋر قىلسىلا بېگىم، ـ دېدى ھاشىر تەيجى ئۈنى باسقان بولۇپ، ئاندىن نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ مۇنداق دېدى:

ـ ئۆزلە « رەئىيەت ـ پەئىيەت» دەپ نىمە قىلماقچى؟ ئۇلۇغ بېيجىڭ خان چىڭ گاڭ غوجامغا قۇمۇلنىڭ يېرىنى جاساق، خەلقىنى قۇل قىلىپ بەرگەن، چىڭ گاڭ غوجام نىمە قىلىشنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ، تولا «رەئىيەت ـ پەئىيەت» دەۋەرمىسىلە!

نوشىرۋان تەيجى ناھايىتى ئېچىنغان ھالدا مۇنداق دېدى:

ـ ئۆزلە، يەنە بىر « توزپاق يىغىلىغى» بولسۇن دىمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلنىڭ مەرگەن سورىغىنى ـــ قان

سورىغىنى. چىلەك گاڭ غوجام يۇرتىنىڭ ئاتىسى، پۇقرالار قۇل بولسىمۇ، گۇل بولسىمۇ چىلەك گاڭ غوجامنىڭ بالىسى، قايسى ئاتا ئۆز بالىلىرىغا مېھرىۋان ئەمەس. شەيخ سەئىدى ھەزرەتلىرى پادىشانى دەرەخكە، خەلقنى يىلتىزغا ئوخشىتىپ، «خەلققە زەرەر يەتكۈزمە، بولمىسا يىلتىزىڭ قۇرۇپ كېتىدۇ» دىگەن ھېكمەتلىك گەپنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز چىلەك گاڭ غوجامنىڭ چىنار دەرىخىدەك ئۇزۇن يىللار كۆكلەپ، كۆپچىلىككە سايە، غېرىپ-مىسكىنلەرگە ھىمايە بولۇشىنى خالىساق، پۇقرالارغا بىھۇدە زەرەر يەتكۈزمەسلىكىمىز لازىم. پۈتكۈل شىنجاڭنى سوراۋاتقان جاڭجۇڭ جاناپلىرى ئالقانچىلىك كېلىدىغان قۇمۇل دىيارىدىن مەرگەن ۋە پۇل ئالماي تۇرۇپمۇ، ئۆز مۇرادىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

نوشىرۋان تەيجى سۆزلەۋاتقاندا، نورۇز ئەئلەم بىرەر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن سەزگەندەك قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. ئۇ نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «تەقسىر، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا، بۇلاردا ھەق گەپنى ئاڭلايدىغان قۇلاقمۇ يوق، ئەل-يۇرتنىڭ دەردىگە يېتىدىغان يۈرەكمۇ يوق، بۇلارغا نەسىھەت قىلماق قارا تاشنىڭ ئۈستىگە سۇ سەپمەكلىك

بولىدۇ» دېمەكچى ئىدى. لېكىن، ئۆزىنى ئاران بېسىپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەق گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئاڭلىغۇسى كەلمەي قاپاقلىرىنى سالغان ھالدا بۇ قېرى تەيجىدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. بىراق نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئەڭ كونا ۋە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن مويسىپىت تەيجى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرويى بارلىقىنى ئەسلەپ، ئۇنى دەرھال جازالاشقا پېتىنالمايتتى. ئاخىر ئۆزىچە بىر يول تاپتى-دە، مۇنداق دېدى:

- نوشىرۋان تەيجى! سىز كۆپ خىزمەت قىلىپ ھېرىپ كەتتىڭىز، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ ھەج تاۋاپ قىلىۋالسام دەپ نەچچە قېتىم ئەرز ئېيتقان ئىدىڭىز، سىزگە رۇخسەت، ھەججگە بېرىشقا جابدۇنۇڭ. سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزنى ھاشىر تەيجى ئورۇنداپ تۇرغاي!

ئاندىن شامەخسۇت مۇنۇلارنى جاكارلىدى:

- ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن ھەر تۈتۈن (ئائىلە) دىن ھال-ئەھۋالىغا قاراپ، ئون سەردىن قىرىق سەرگىچە كۈمۈش

پۇل توپلانسۇن؛ ئىككى-ئۈچ ئوغۇللۇق پۇقرالاردىن بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنسۇن؛ يالغۇز ئوغۇللۇق ياكى ئوغلى يوق تۇتۇنلەرنىڭ ھەربىرى يۈز سەر كۈمۈش، ئەللىك سەر قەغەز پۇل چىقىرىپ، باشقا بىر كىشىنى ئەسكەرلىككە ياللاپ بەرسۇن، ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئېگەر-جابدۇقلۇق ئېتى ۋە كىيىم كېچىكى بىلەن كەلسۇن. پۇل توپلاش ۋە ئەسكەر ئېلىش ئىشىغا ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا تەيىنلەنسۇن، ئاخۇنۇملار مەسچىت- مەسچىتلەردە جامائەتكە ئەمىر-مەرۇپ قىلسۇن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

توختى دورغا ئورنىدىن چىقىۋېتىپ يېنىدا كىتىۋاتقان نورۇز ئەئلەمگە پىچىرلىدى:

- نوشىرۋان تەيجى بەگكە ئۇگال بولدى. پۈت يۈگرۈگى ئاشقا، ئېغىز يۈگرۈگى باشقا دىگەن شۇ، «ئەۋلىيادىن پۇتۇكنى تارت، پادىشادىن تىلىكنى» دىگەن ماقالنى ئاڭلىمىغان بولغىمىدى؟

- ھەي دورغام،- دەپ پىچىرلىدى نورۇز ئەئلەم، -

نوشرۋان تەيجى پادىشا كۈندۈزنى كېچە دىسە، يۇلتۇز چىقىپتۇ دەيدىغان، ساڭقارنى شۇڭقار دىسە، توشقان ئۈۋلاپتۇ دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. ئەمدى ھەق گەپنى قىلىمەن دەپ بالاغا قالدى.

توققۇزىنچى باپ

قوزغىلاڭ ھارپىسىدا

ئەگەر قىلمىدى ئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كېرەكتۇر شىكايەت ساڭا.
ــــ ئەلشىر ناۋايى

1

ساغۇچ تولۇن ئاي تۇمانلىق ئاسمانىنىڭ بىر چېتىدە خۇددى مىس لېگەنەدەك ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگرى-توقاي، تار كوچىلار بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان مەھەللەردىكى پاكار-پاكار ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىراغ يورۇقى كۆرۈنەتتى. ئاندا-ساندا ئىتلارمۇ قاۋاپ قوياتتى. گايىت پاششاپ نىيىز قار بىلەن قاپلانغان تار كوچىدا ئالدىراش كېتىۋېتىپ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقان بىر

نىمىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ بىلىدىكى قىلىچنىڭ دەستىنى تۇتقان ھالدا، يىقىن كىلىپ قاردى-دە، ئۇنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقاپ، « كىمسەن؟» دەپ ۋاقىردى. جاۋاپ چىقمىغاچ، ئۇ ئادەمنىڭ ئۇستىگە ئىڭىشتى، بۇرنىغا جۇن ھارىغىنىڭ سىپسىغى پۇردى. « ھوي، كىمسەن؟» دىدى پاشىشاپ پۇتى بىلەن تۇرتۇپ. بىراق شۇ ھامان ئۇنى تونۇپ قالدى. باش- كۆزى يىرىق، پوتىسى چۇۋۇق ياتقان بۇ ئادەم ھىلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. بۇگۇن ئەتىگەندىن بۇيان، قىزبەگ غوجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن گايىت پاشىشاپ ياساۋۇللارغا ئىش بۇيرۇپ يۇرەتتى. ياقۇپ ياساۋۇلنى بولسا ھىچيەردىن تاپالماي ناھايىتى خاپا ئىدى. شۇڭا: « ھەي، خوتۇنتالاق، سىنى قوتۇر ئىتتەك يۇندا يالاپ يۇرەمدىكىن دىسەم، ئۆلگەندەك ئىچىپ، يەنە بىرسى بىلەن مۇشتلىشىپ يۇرۇپسەن-دە، قوپە ئورنۇڭدىن!» دىدى پاشىشاپ ئۇنى ئاچچىق بىلەن تىپىپ. ياقۇپ ياساۋۇلدىن ھىچقانداق سادا چىقمىدى. « ئۆلگەنمۇ نىمە!» دەپ چۆچۈپ كەتتى پاشىشاپ.

ۋەقە مۇنداق ئىدى : يىرىم سائەت ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ دوقمۇشىدا سۇمباتلىق ئىككى يىگىت كىمنىدۇ

كۆتۈپ تۇرغاندەك پات-پات يولغا قارىشىپ قوياتتى. شۇ ئارىدا ياقۇپ ياساۋۇل قانداقتۇ بىر ناخشىنى دىمىغىدا ئېيتىپ، دەلدەڭشىگەن پېتى ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى. ھېلىقى يىگىتلەر ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ، ھايت-ھۇيت دىگۈچە بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن ئۇنى شۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى-دە، مۈرۈسىگە ئېسىۋالغان قىلىچى بىلەن پوتىدىكى پىچىغىنى ئېلىپ كۆزدىن غايىپ بولغان ئىدى...

پاششاپ ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئۇن قەدەمچە نېرىدا ئىشىگى كوچىغا قارىغان بىر ئۆينىڭ چىرىغى يېنىق تۇراتتى. پاششاپ ئۆي ئىگىلىرىنى چاقىرىپ چىقىپ، ياساۋۇلنى ئۆيگە ئەپكىرىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى ئۇنى سىلكىشتۈرۈپ ھوشىغا كەلتۈرگەچ، نىمە ئىش بولغانلىقىنى سورىدى. ياساۋۇل ئىككى كىشىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ ئۇرۇپ تاشلىغانلىقىدىن باشقا ھېچنىمە دەپ بېرەلمىدى.

- ھېچقايسىسىنى تونۇمامسەن؟

- ياق تونۇمايمەن.

- بىرەر نەرسەڭنى ئالدىمۇ؟

شۇ چاغدا ياساۋۇل بېلىنى سىلاپ، « قىلىچىمنى ئېلىپ

كېتىپتۇ» دېدى. پىچاقنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، بۇنى ئېيتمىدى. چۈنكى بۇ ئەسلىدە قازاق يىگىتى جۇماتايدىن ئايغىزغا قالغان پىچاق بولۇپ، ئۇنى ھېلىقى كۈنى، نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدىكى قانلىق ۋەقەدە ئالتوپىلاڭدىن پايدىلىنىپ، ئامانقۇلنىڭ پوتىسىدىن يېشىۋالغان ۋە باشقىلاردىن قىزغىنىپ، ھېچكىمگە ئېيتمىغان ئىدى.

- يالغۇز قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچىلار ئىكەن ئۇ؟ ئوبدانراق قارا، يەنە نىمەڭ يوق؟

ياساۋۇل پوتىسىنى يېشىپ قاراشتۇردى. خوتۇنىدىن يوشۇرۇپ، ھاراق ئۈچۈن ساقلاپ يۈرگەن ئىككى سەر قەغەز پۇلمۇ قويۇن يانچۇغىدا ئامان تۇراتتى.

- قىلىچتىن باشقا ھېچنىمەمگە تەگمەپتۇ، - دېدى ياساۋۇل.

- كىيىم-كېچەك بىلەن پۇلغا تەگمەي، پەقەت قىلىچىنىلا ئالىدىغان قانداق بۇلاڭچى ئۇ؟ ئۇلارغا قىلىچنىڭ نىمە كېرىكى؟- دېدى پاششاپ ھەيران قىلىپ، ئاندىن « بۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ئۆي ئىگىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ قويۇپ، ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

2

گايىت پاششاپ ھاشىر تەيجىنىڭ كۆتەمە قىلىپ سىپلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى ئالدىدا توختىدى. يالىڭاچلىنىپ قالغان ئېگىز چىنار دەرىخىنىڭ تۆۋىدە جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن دۇشالقىلىق مىلتىق ئېسىۋالغان بىر كىشى ئىككى ئاتنى تۇتۇپ، دۈغدىيىپ تۇراتتى. پاششاپ ھاسىراپ تۇرغان ئاتلارغا بىر قاراپلا، يىراقتىن كەلگەنلىكىنى بايقىدى. شۇ ئارىدا دەرۋازىدىكى قاراۋۇللار «كىم سەن؟» دەپ ۋارقىرىدى. پاششاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئىچكىرى كىردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا چوڭ كىرسىن لامپا بىلەن يورۇتۇلغان مېھمانخانىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، بىر كىشىدىن گەپ سوراۋاتاتتى. سول قولىنى ئاق ماتا بىلەن بويىنىغا ئېسىۋالغان دوغىلاق بىر ئادەم پەگادا ئولتۇرۇپ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىۋاتاتتى. گايىت پاششاپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇ ئادەمنى تونۇدى. بۇ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭنىڭ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم

ئۇچۇن شامەخسۇت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز ئاتلىق مەرگەنگە باش بولۇپ بارغان روزىمەت بەگ دېگەن كىشى ئىدى. پاششاپ ئۇنىڭ تېخى بىر-ئىككى سائەت بۇرۇن قۇمۇلغا كەلگەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەپ ئويلىغان ئىدى. ئەمدى بولسا، ئۆيىگىمۇ بارماي، توپتوغرا تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ جىددى ئىكەنلىكىنى چۈشەندى-دە، قول باغلىغان پېتى بىر چەتتە ئۈن-تىنسىز تۇرىۋەردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن روزىمەت بەگنىڭ ئارىسىدا بولۇۋاتقان سوئال-جاۋاپلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۈرۈمچى جاڭجۈنىنىڭ خانلىق لەشكەرلىرىنى سۈر-توقاي قىلىپ، جىڭ ناھىيىسىنىڭ كۆن چىقىش تەرىپىدىكى قۇمبۇلاق دېگەن يەرگە ئەپكېلىپ قويۇپتۇ. ھازىر شۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇۋاتقىدەك. قومۇلدىن بارغان مەرگەنلەر دەسلەپكى كۈنلەردە خېلى ئوبدان ئۇرۇشقان بولسىمۇ، خان لەشكەرلىرى ھە دېسىلا قۇمۇللۇقلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغانلىقتىن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئەللىك بەش مەرگەن ئۆلۈپ، ئوتتۇز سەككىز كىشى ياردار بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆلارنىڭ روھى چۈشۈپ

كىتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرچە سۆز بىلىدىغان تۇڭگانلارمۇ كۆپ ئىكەن. ئۇلار ھەدىسىلا، « ھەي قۇمۇللۇق قېرىنداشلار، سىلەر كىم ئۈچۈن سوقۇشۇۋاتىسىلەر؟ بېيجىڭدىكى مانجۇ خان تەختىنى چۈشتى. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭدىن قورقماڭلار» دەپ كاناي ئارقىلىق ۋارقىرايدىكەن. شۇڭا مەرگەنلەر روزىمەت بەگكىمۇ بويسۇنماي قېچىشقا باشلاپتۇ.

- شۇنداق قىلىپ قانچە كىشى بىلەن يېنىپ كەلدىڭ؟- دېدى ھاشىر تەيجى قاپىغىنى سىلىپ.

- سالامەت كەلگىنىمىز ئۆزەم بىلەن سەكسەن يەتتە، ئېغىر يارىدارلارنى ئۆتەڭلەردە تاشلاپ كەلدۇق،- دېدى روزىمەت بەگ.

- سەن بىلەن كەلگەنلەر ھازىر نەدىدۇ؟- دېدى قىزىبەگ غوجا.

- ھەممىسى ئۆيلىرىگە تاراپ كەتكەن.

- نىمىشقا بىر يەرگە يىغىپ تۇرمىدىڭ؟

- قۇمۇلغا كىرىش بىلەنلا ئۈركۈپ كەتكەن يىلقىدەك تۇتۇق بەرمەي قويدى. ۋارقىراپ، ئۈرۈپ باقتىم، نەدىكىنى ...

- بەس!- دەپ كايىشقا باشلىدى ھاشىر تەيجى،- خوتۇن

خەقنىڭ نالىسى تولا، ئىش ئۇقماسنىڭ بانىسى، دەپ، تولا كوتۇلداۋەرمە، لەشكەر بېشى ئەمەس، بىر پارچە پوق ئىكەنسەن. ئۇ بىر نىملىرىك ئۆي-ئۆيگە تاراپ كەتكەن بولسا، بايىقى گەپلەر ئەتىگىچە پۈتكۈل قۇمۇلغا بىر كېلىدۇ. ئەمدى ئەسكەر ئېلىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتمەمدۇ؟ ساڭا ئوخشاش نان قېپىلارنى دارغا ئېسىش كېرەك.

- ئىلتىپاتلىرى بېگىم.

- سەنمۇ بىر نان قېپى،- دېدى تەيجى گايىت پاشاپقا كايىپ،- ئۆزۈڭ پاششاپ بېگى تۇرۇپ، يۇرتتا شۇنچە ئەنسىزچىلىك بولۇۋاتسا، غېمىڭدە يوق يۈرىسەن. دورلۇقنىڭ يېنىدا بۇلاڭچىلار ئىككى چېرىكنى بوغۇزلىۋېتىپ، مىلتىغىنى ئېلىپ قاچقانلىقىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ ھېلىقى گېلاۋخۇي دىگەنلەرنىڭ بارىكۆل ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغىنىنى بىلەمسەن؟ تۈنۈگۈن كېچە قۇمۇل ئامبىلىغىمۇ قەست قىپتۇ، ھۇشۇڭلارنى يىغىپ يۈرۈڭلار. دەرھال ئادەملىرىڭنى كۆپەيت، كېچىلىرى كوچا چارلاشنى قويۇۋېلاشتۇرۇڭلار، ئاڭلىدىڭمۇ؟

- خو... ش... - دېدى پاششاپ، ئاندىن «بايا... » دىدىيۇ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ، توختاپ

قالدى.

- ھە، نىمە «بايا؟»- دېدى تەيجى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گايىت پاششاپ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردى.

- مانا دېمىدىممۇ! ھۆكۈمەت كىشىلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قورال-ياراغ بۇلايدىغان ئىشلارنىڭ پەيدا بولۇشى كىچىك ئىش ئەمەس. بارىكۆل ئامبىلىنىغۇ گېلاۋخوي ئۆلتۈرۈپتۇ. چېرىكلەر بىلەن ياساۋۇللارنىڭ قورالىنى بۇلىغانلار كىم؟ ھېلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ ئادەملىرى بولمىسۇن يەنە! سەن نان قېپىلار ھېلىغىچە تۆمۈرنىڭ ئۆزىنى تۇتماق بۇياقتا تۇرسۇن، رەڭگىرويىنىمۇ بىلەلمەي يۈرىسىلەر. ئۇ ھەرقانچە بولۇپ كەتسە، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان شاياتۇن ئەمەستۇ؟ !

3

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن توپ-توپ كىشىلەر روزىمەت بەگنىڭ ئۆيىگە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاپئاق ساقاللىق بوۋايلار، مۆكچىيىپ قالغان

موماي‌لار، بالا كۆتۈرگەن ئاياللار ۋە ئۈششاق ئوغۇل-قىزلار بولۇپ، ھەممىسى دىگىدەك بىلىگە ئاق باغلىغان، ئاياللار بېشىغا ئاق سىلىنشۇالغان ئىدى. چۈش ۋاقتىغا قالماي رورىمەت بەگنىڭ كونا سىپىل تۈۋىدىكى ھويلىسى نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى بىلەن، يالىڭاچلىنىپ قالغان تال-سۆگەتلەرنىمۇ ئادەملەر توپ خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. «ۋاي بالام»، «ۋاي دادام»، « ۋاي قېرىندىشىم» دىگەن يىغا ئاۋازلىرىغا ئۈششاق نارەسىدىلەرنىڭ قىيا-چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەر-زىمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. گايى ئاياللار ياقىلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلاتتى. گايى كىشىلەر ھوشىدىن كەتكەن موماي‌لارنى يۆلەشتۈرۈپ، تام تۈۋىلىرىگە ئولتۇرغۇزاتتى. چاچلىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىپ كەتكەن بىر موماي ھاسا تاياقىغا تېيىنىپ، قوشاق قېتىپ يىغلايتتى:

جان بالام، جىنىم بالام،
چۆللەردە جان بەرگەن بالام.
ئۇن گۈلۈڭنىڭ بىرسىمۇ،

ئېچىلماي سولغان بالام.

يىگىرمىگە توشماي يېشىڭ،
نەلەردە قالغاندۇ بېشىڭ.
يىغلاپ قالدى قېرىندىشىڭ،
ئارماندا قالدۇققۇ بالام.

تال چىۋىقتەك ئېگىلىپ،
زەپىراندەك سارغىيىپ.
يۈرەك-باغرىم ئېزىلىپ،
ھەسرەتتە قالدىمغۇ بالام.

شۇ ئارىدا گايىت پاششاپ بىر بېشى قىزىل، بىر بېشى قارا بويالغان پالاقلارنى كۆتەرگەن سەككىز-ئون نەۋكەر بىلەن كېلىپ، خالايىقنى ھەيۋە بىلەن تارقىتىشۇەتمەكچى بولدى. بىراق، غەزەپلەنگەن خەلق ئۇلارنىڭ پالاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، پارچە-پارچە قىلىشۇەتتى. نەۋكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ قېچىشتى. كىمدۇ بىرسى «نىمە قاراپ تۇرىسىلەر؟» دىدى-دە،

مۆرۈسى بىلەن دەرۋازىنى ئىتتىرىشكە باشلىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

يېرىم سائەتتىن بىرى، شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئوردا راۋىقىنىڭ ئۈستىدە بۇ ئەھۋاللارنى بىر كۆزلۈك ئۈزۈنچاق دۇربۇن بىلەن كۆزىتىپ تۇراتتى. ئەھۋال شۇ يەرگە يەتكەندە، شامەخسۇتنىڭ كۆزىگە بۇندىن بەش يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن «تورپاق يىغىلىقى» كۆرۈنۈپ كەتتى ۋە ھىلىقى كۈنى نوشىرۋان تەيجىنىڭ « يەنە بىر تورپاق يىغىلىغى بولسۇن دىمەكچىمۇ سىلەر؟» دىگەن گىپى قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ كەتكەندەك تۇيۇلدى.

- بولمىدى،- دىدى شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە،- چاقىقان ئادەم ئەۋەتىڭ. ئۈۋەيس ئەئلەم بىلەن ئاخۇنۇملار دەرھال كىلىپ، ۋەز-نەسىھەت قىلسۇن. ئۆلگەنلەرگە ئاتاپ، مەسچىت مەسچىتلەردە نەزىر قىلىشقا ئوردىدىن ئەللىك قوي، بەش كالا، ۋە ئۇن-گۈرۈچ بېرىمىز دىسۇن. بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، پالگانلارغا بۇيرۇق بېرىڭ، ئوق چىقارسۇن.

ئۈۋەيس ئەئلەم قارا قىچىرغا مىنىپ، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەندە، خەلق توپى ئاللىقاچان روزىمەت بەگنى

ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ ئارىغا ئېلىنىۋالغان ئىدى. سول قولىنى ئېسىۋالغان روزىمەت بەگ مۇشۇكنىڭ ئالدىدىكى چاشقاندەك دىرىلداپ تۇراتتى. تەرەپ-تەرەپتىن چىقىۋاتقان غەزەپ نىدالىرى گۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك گۈرۈلدەيتتى.

- ھەي قانخور، بالامنى بەر!

- دادامنى بەر !

- ئاكامنى بەر !

- تويمىغان بولساڭ ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ يە !

ئۆۋەيس ئەئلەم خېچىردىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ئىنچىكە ۋە چىقىراق ئاۋازى بىلەن خەلققە خىتاپ قىلدى:

- ھاي، مۇسۇلمانلار! مەن يۇرتنىڭ ئاتىسى چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاكالەتلىرى بىلەن سىزلەردىن ئەھۋال سوراپ كەلدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللا تائالانىڭ ھۆكمى ھەممىدىن ئەلا. ھەر ئىش بولسا ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، ماڭا قۇلاق سېلىڭلار!

ئادەتتە، ئۆۋەيس ئەئلەمنىڭ ئۆزى تۆگۈل، سايىسىنى كۆرسىمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئىززەت-ئېھتىرام بىلدۈرىدىغان خەلق بۈگۈن ئۇنى بار-يوقىنىڭ ئورنىدا ھېساپلاپ، قىلچە پەرۋا

قىلمىدى. ئۆۋەيس ئەئلەم ئاللانىڭ تەقدىرىگە بويسۇنۇپ، سەۋرى قىلىش توغرىسىدا يەنە بىرنىملەر دەۋەرگەندىن كېيىن، بىر ئاقساقال بوۋاي قارا خېچىرنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: « خۇدا ماڭا يەتتە ئوغۇل بەرگەن، تۇرۇپ قالغىنى ئىككى ئىدى، كىچىگى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا روزىمەت كىلىپ، ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. ئارىدىن ئون كۈن ئۆتۈپ كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى. ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى بىلەن ھەيدەپ كەتكەن بالامنىڭ ئۆلۈگىمۇ يوق، تىرىكىمۇ. سىلەر بالامنى تۇتۇپ بەرمىسەڭلار، سوقۇشتا ئۆلەمتى؟ سېنىڭ بالاڭ سوقۇشقا بارسۇن دېگەن بۇيرۇقنى خۇدايىم بەرمىگەنغۇ؟ شامەخسۇت ۋاڭغا خەقنىڭ باللىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەت دەپ خۇدايىم بۇيرۇق قىپتىكەنمۇ؟»

- توغرا، توغرا! توغرا ئېيتىدۇ.- دەپ تەستىقلىدى كۆپچىلىك.

ئۆۋەيس ئەئلەم يەنە بىر نىملەر دەپ ۋاقىراپ باقتى. خالايىق ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىش ئورنىغا قارا خېچىرنى ئۇرۇپ يۇرۇپ، ئارىدىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇ ئارىدا ۋاڭنىڭ قورالىق

ئەسكەرلىرى سىپىل ئۈستىدە پەيدا بولدى ـ دە، مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ، ئاسماننى ئىس ـ تۈتەك قاپلاپ كەتتى. خەلق توپى قىچقىرىشقا باشلىدى. يىقىلىپ، دەسسىلىپ ياتقان ئۈششاق باللار بىلەن ئاجىز ـ ئورۇق موماي لارنىڭ قىيا ـ چىيا ۋە دات ـ پەرياتلىرى پەلەككە يەتتى.

راۋاق ئۈستىدە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە مۇنداق دېدى:

ـ ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ دەپ، بۇ تېجىمەللەر بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كىتىۋاتىدۇ. مېنىڭ بەگ ـ سىپاھلىرىم قاۋۇل ئەرلەردىن بولغان بولسا، پۇقرالىرىم مۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس ئىدى. سىز ھاشىر تەيجى زادى بۇ يۇرتنى تۇتالامسىز ـ يوقمۇ؟ بولمىسا...

ھاشىر تەيجى يوغان گەۋدىسى بىلەن يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەتراپقا قارىۋېلىپ، پەس ئاۋازدا مۇنداق دېدى:

ـ ئالىي كەرەملىرىنىڭ دۆلەتلىرى سايىسىدە، بىز قۇللىرى كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ، يۇرتنىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن بىر پۈتمەزنى ئون قىلىپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپتىمىز. ئەمما لېكىن، بىز

تۈزىگەننى بۇزۇپ تۈرىدىغان كىشىلەرمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن، يەنى مەسىلەن...

ـ ھە، نېمىشقا توختاپ قالسىز؟ گەپنى باشلىغاندىكىن، ئايىغىنىمۇ ئېيتقۇلۇق.

ـ خو... ش ، يەنى مەسىلەن،ـ دەپ داۋام قىلدى تەيجى يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ، ـ سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس دىگەندەك، نوشىرۋان تەيجى تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن...

ـ ھە، نىمە؟ ئېيتىۋېرىڭ؟

ـ تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن ئۆچمەنلىكىدىن كەچمەي، ئاغزىم بار دەپ ھەرنىمىلەرنى دىگىدەك. چىڭگاڭ غوجام بىر جاڭجۇڭ ئۈچۈن قومۇللۇقنى قىرىپ تۈگىتىدىغان بولدى. خۇدايىم ئىنساۋىنى بەرسۇن، دەپتۇدەك. ھىلىقى نورۇز ئەئەلەمۇ ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ يۈرگىدەك. يۇرتنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرى شۇنداق گەپلەرنى قىلىپ بەرسە، پۇقرالار نىمە بولماقچى. بۇ گەپلەرنى ھەزرەتلىرىنىڭ خاتىرە شېرىپلىرىگە سېلىپ قوياي دىۋىدىم. يەنە ھاكچى ئۇنچىنى كۆرەلمەپتۇ بولۇپ، بىرەر بەدگۇمانلىق تۇغۇلۇپ قېلىشتىن

ئېھتىيات قىلغان ئىدىم.

- بۇ گەپلەر راستمۇ؟

- ئوردىنىڭ كۆز-قۇلاقلىرى بىكار نان يىمەيدۇ. قوغلا-قوغلا گەپ چىقۇر، كولا-كولا سۇ چىقۇر دەپ، ئېيتىشۇەرسەم گەپ تولا.

- نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەج سەپىرىگە تەييارلىقى پۈتمەپتىمۇ؟

- غېمىدىمۇ يوق يۈرگىدەك.

شامەخسۇت خىيالغا چۆمدى. بىر دەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن، « ئۆزىڭىز بىر نىمە قىلىڭ» دەپ ھاشىر تەيجىگە مەنىلىك قاراپ قويدى.

ئەسەرنىڭ داۋامىنى مەنزىل توردىن چۈشۈرۈپ كۆرۈڭ!

مەنزىل تورى ئېلكىتاب گۇرۇپپىسى

www.Menzil.biz

book@menzil.biz menzilbiz@163.com